

Іван
ДРАЧ

*Криниця
для спраглих*

Кіно

FOLIO

Іван Федорович Драч
Криниця для спраглих
Кіно

© І. Ф. Драч, 2010

© І. С. Рябчий, упорядкування, 2017

© С. В. Тримбач, передмова, фільмографія, 2010

© О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2017

* * *

Іван Драч як кінематограф

Іван Драч – веселе, колуче й задержує ім'я.

Він з'явився в поезії замало не п'ятдесят літ тому й одразу сплутав «карту буднів»: селянський побут і звичаї із суто міськими реаліями, закон відносності з копанням картоплі, Сар'янів та ван Гогів з Горпинами й Теклями з порепаними ногами...

Зачаклований ним дитинячий образ села помандрував у місто й отаборився там у дивовижному синтезі. Україна устами свого сина промовляла про те, що не хоче більше ототожнювати себе із хліборобською культурою, як і не хоче скидати останню з корабля сучасності.

Драч екзистенціальний

У цьому був певний виклик: за писаними і неписаними законами Російської імперії українцям належало сидіти на своїй ділянці землі та вирощувати пшеницю й картоплю. Переїжджаючи до міста, вони змушені були одриватись від коренів і нести свої грішні тілеса на асфальтову планету. Місто, а надто велике, уявлялося частиною великого імперського тіла і вже не було Україною. Тут належало «закидати по-руському» і стидатися своєї провінційності, вичавлюючи її з себе по краплі, мов рабську сукровицю.

Отож постало питання: як не втратити, не стратити себе, як, кинувшись у велетенський вируючий казан із цивілізаційним варивом, виплисти з нього самим собою, бодай і видозміненим. Як, власне, вибрати себе із себе ж самого – перед обличчям можливої смерті. Подібну ситуацію в універсальних вимірах активно програвали у філософії екзистенціалізму, такої популярної у 1960-ті. У філософії, і в мистецтві, звичайно. Скажімо, в «Тінях забутих предків», фільмі Сергія Параджанова про смерть як плату за спробу

вибратися за межі родового життя і родової, колективістської моралі, Іван і Марічка замість нищити одне одного в ім'я традиційної помсти, кохаються і тим уже вмирають. Бо їм гарантовано безпліддя: рід не буде продовжено...

Рід не буде продовжено. У сценарії Івана Драча, а потім і в однойменному фільмі Юрія Іллєнка «Криниця для спраглих» старий батько не має дітей, бо всі вони живуть у місті, а це значить – вони чужі, якогось іншого, незрозумілого кореня й моралі. Він викликає їх телеграмою про власну уявну смерть, і вони приїждять у мертве село, що замітається піском і безпам'ятством. Діти почувуються муміфікованими, бо ж не чують під собою материнського ґрунту. І батькові лишається витягти родове Дерево із Земного лона і завдати собі на плечі. Куди, куди подітися з тим Деревом? Надія усе ж не гасне: слідом іде невістка дідова, котрій ось-ось родити. На цій, саме на цій землі. І воскресне рід, і примножиться, і знову в криницях з'явиться жива дзвонкова вода. Суб'єктивність людська, за екзистенційним постулатом, передує існуванню – і цю життєву мудрість інтуїтивно вловлює поет і драматург. Людське життя розіп'яте між народженням і смертю, а самотність є особливо страшною для людини патріархальної формації, віднедавна вкинutoї у цивілізаційні трансформації.

Одним із перших почув загрозу «загибелі всерйоз» під котком цивілізаційних конфліктів Олександр Довженко. «Україна в огні!» – в розпачі прокричав, протужив він.

У куди благополучніші 1960-ті нове покоління українців – практично у тій же традиції – продовжує фіксувати сейсмічні негаразди: земля гойдається, щезає з-під ніг. У Москві юний вдіківський студент Леонід Осика приходив до слухача Вищих сценарних курсів і вже знаменитого поета Івана Драча з уклінним проханням написати сценарій за новелами Василя Стефаника. У підсумку вийшов геніальний фільм «Камінний хрест», де дві новели поєднано в одну. Злодій украв і мусить бути скараним на смерть патріархальним судом. Та раптом його стає шкода, раптом

прокидається особистісна емоція... Але ж так не можна, бо він підняв руку на Дім твій, власність твою, тіло твоє, адже у тім струмує кров твоя, піт твій. Особистісне тут поза законом, хоча все частіше нагадує про себе. А стократ згорьований шмат землі уже не покликується на труд твій, скам'янілий ґрунт уже не підключено до людського кровотоку, не становить єдиної з ним системи. Іван Дідух разом з родиною вдягається у міські строї й вирушає в інше життя, а власне, у смерть, бо ж там інша земля, з якої, немов з могили, ще прорости треба назовні.

Чому молоді митці, ті, кого називають за звичкою шістдесятниками, посунули в кіно? Так було вже в 1920-ті роки, бо кіно – це міська культура. А, власне, незрідка вони й були городянами: Параджанов з Тбілісі, Юрій Ілленко фактично з мегаполіса на ймення Москва, а Осика із Солом'янки, чи то пак з Києва. Їм потрібен був Драч, хліборобський син, котрий вrostав у місто зі своєї землі. Місто в ньому родилося прямісінько із земного лона, в муках і radoщах. З іншими селянськими дітьми, Миколою Мащенком та Іваном Миколайчуком, впізнавав в українській культурі і самому собі зазвичай високі зразки вітчизняної поезії і богатирського веселого епосу, і тоді з'являлися на екрані стрічки «Іду до Тебе» і «Пропала грамота»...

Драч і порожнеча

Покоління шістдесятників прийшло у світ, спустошений війнами лихого ХХ століття та експериментами «вольового» комуністичного режиму. А це ще був український світ, «дикє поле Європи», як гірко іронізував Довженко. Вибиті, понищені хліборобські сім'ї та сім'я, голі й босі діти, яких напучували, що світ їхній «починається з Кремля» та «вікопомного» жовтневого пострілу крейсера «Аврори» у 1917-му. Що належать вони до українського роду і народу, другорядного, по суті, бо є «старший» російський брат, який і від

монголо-татарського іґа порятував, і від панів польських, і з неволі німецько-фашистської визволив. Від усіх лих і напастей. Бо самі українці – ніц, нічого не можуть, не хочуть і не вміють.

І в культурі їхній, у літературі та мистецтві та сама пустка. Тарас Шевченко зі своїм «Кобзарем» завзято шпетив панів й оплакував селянську долю, – його поезія, словом, щось на кшталт заримованої публіцистики. А інші поети – Іван Франко, Леся Українка – недалеко одбігли: усе їм велося про село говорити та гіркий селянський заробок. Прозаїки теж соціологією більше переймалися – про те, що воли ревуть, коли в ясла нічого не покладено. Радянська влада з кремлівських кабінетів – ось хто обдарував українців, хто сінця підкладав у їхні ясла. Як возрадувалися наші поети, як заспівали осанну – про те, що «партія веде», а «труд переростає у красу»! І «дир-дир, ми за мир», і щасливі такі, на віки вічні. То у великій російській літературі йшлося про великі духопідйомні проблеми, і про екзистенційні драми, і про загадки любові – хохлам до того діла не було: оспівували руку, з якої приймалися блага. Та й більше, бачиться, нічого.

Такою була освіта, такими гуманітарні знання про самих себе і світ навколишній. Він – апріорі – видавався куди багатшим і цікавішим від українського, відтак не дивно, що спрагла душа нерідко налаштовувалась відлетіти в чужинські теплі краї: там небо вище, там музи не тільки про хліб насущний мовлять, там усе є багатшим і шляхетнішим.

Світ українців цілковито асоціювався з селом. А в ньому селянські діти бачили ту саму пустку. У хаті лишень найнеобхідніше. Вдягачок, взуття – катма. Посуд, меблі – хіба горщики для пічного приготування їжі та мисники. Ікони, поруч фото товаришів Леніна й Сталіна, улюблених вождів. Церкви спогиджено а чи й зруйновано. Небеса так само очищали від «зайвини», «дикє поле» мало постати й там.

В отакий світ вони входили. Йшли у міста, аби наповнитись іншою культурою, аби підхарчуватись і хоча б трохи вдягнутись. Як

поставали з них поети – тайна великая єсть. А може, і немає тут особливої таємниці. Бо озираючись із міських вершин на селянське, часто таке убоге й сирітське дитинство, вони зненацька бачили космічне ціле, в якому є все, чому належить бути. Драчів Соняшник з балади (збірка «Соняшник») прозирає в хлопчачій постаті, яка завмерла навіки у сонцепоклонній позі. У силуетах селянських хат впізнаються «Парфенони солом'яно-русі // Синькою вмиті, джерельноводні». В «Горпинах і Теклях, Тетянах і Ганнах – Сар'яни в хустках, ван Гоги в спідницях, Кричевські з порепаними ногами». І навіть ота бідацька вдягачка набуває інших вимірів – сюрреальний миттєвий словознімок «пришпилені до зірок...».

Світ кіно, мабуть, і вабив Драча можливістю творення не тільки словесного, а й матеріального, фізично-фотографічного світу. Він порожній, так, у «Криниці для спраглих» режисер Юрій Ілленко так точно вичитав отсю парадигму. Пісок замітає селянські хати й садки, власне, саму пам'ять. Діти не годні відшукати могилу матері на запіщанілому цвинтарі – усе виметено тією піщаною безсловесністю. І в «Камінному хресті» ті самі мізанкадри: земля перетворюється на пустку, світ душі так само світить порожнечею, яка ніби ж недавно, у благословенні патріархальні часи, була міцно припасована до дива зоряного неба й українського пишнотілого пейзажу. І змушені все те покинути та їхати шукати землю обітовану за океаном.

Що це, власне? Чи не втрата форми, не втрата пластики? У певному сенсі «Криниця для спраглих» – це «анти-Земля», вона – у підтексті – кореспондує з Довженковим непроминущим шедевром. Там усе вибудовано на слов'янській язичницькій містиці земних стихій, головним чином на воді та землі. Традиційно ту містику кваліфікують як прояв жіночного, відірваного від чоловічої сили, протиставлення чоловічому закінченій виразності. Чи не тому в «Землі» авторський погляд тягнеться до неба (камера геніального Данила Демуцького дивиться на світ переважно з нижньої точки, аби в кадр утрапляли небеса), чи не тому фінальні кадри поєднують

пишне плодове лоно Землі з небесними чоловічими силами, звідки й струменить дощова волога, з її провістям нових життів і явлень?

Рівноваги жіночого й чоловічого – ось чого прагнеться, бо ж Довженко розумів: у визвольних змаганнях початку минулого століття українське жіноче прогало чоловічому – брутальній силі. У фіналі «Землі» селяни задирають голови, вдивляючись в небо: там літак полетів, звідтам очікується благая вість. І Драч ніби подовжує цей мотив. У «Криниці...» і літак є – мережить тінями город старого Левка, один із синів якого – льотчик-випробувач, людина суто чоловічої професії. Тільки ж гине він, перетворюючись на чорного необ'їждженого коня, – природу важко загнудати, не надто вона піддається на те.

Ілюзія інтелектуалів Довженкового покоління поволі гасне в зіницях покоління Драчевого. Покоління, що входило в життя у часи хрущовської «відлиги», інтуїтивно відчувало: в отій борні з природою загубилася відмінність Добра і Зла. Вона, та відмінність, існувала і навіть жорстко фіксувалася. Про це і центральна колізія «Камінного хреста» – злодій украв і мусить бути скараний народним судом, що не визнає писаних законів, а підкорюється неписаним, Божим, Небесним. Судять чоловіки, і бабиста аляпуватість (її почув у собі Іван Дідух) їм аж ніяк не властива. Колізія, що не полишає українське життя і до сьогодні: інтелектуали-дідухи усе прагнуть поєднати «сталь і ніжність», а виходить зле, коли у дефіциті тверде й залізне.

На початку 1970-х Драч пише сценарій «Хліб і до хліба, або ж Василина-мати». Мабуть, не обійшлося без впливу знаменитого фільму Олексія Салтикова «Голова» / «Председатель» та менш відомої стрічки «Наш чесний хліб» Кіри та Олександра Муратових. В останньому центральну роль виконав Дмитро Мілютенко, який потому зіграє в «Криниці...». Сильний лідер, що долає хаос і розруху, – в головах, у свідомості, передусім колективній. Усе видавалося, що прийде месія-місіонер, з чесними очима, чистими руками і совістю, і

возсіяє наша Земля-земелька, і заживемо. Шістдесятники вже вірили у все те менше, а все ж вірили. І в очищених високою мораллю комісарів так само (якраз тоді з'явився фільм Миколи Мащенка «Комісари» з характерною у ті часи постаттю месійних персонажів, наснажених вірою релігійного градусу). Драчева Василина по своєму долає порожнечу морального космосу, саму себе покладаючи на плаху любові й смерті.

В «Іду до Тебе» сама Леся Українка, та, що «єдиний мужчина» на всю Соборну Україну, зринає з чорно-білої екранної графіки. Між її словом і поведінкою – ні найменшого проміжку, і це є ідеальна творча і громадська позиція. Не тільки для Драча – для всього покоління. Василь Стефаник (мріяв витворити із селяків народ), Леся Українка, Олександр Довженко – символічні постаті; вони змогли заповнити порожнечу національного космосу, національної історії словом і жестом, що виявили в собі твердість криці та непоступливого морального закону.

Драч бароковий

Певна загадка є в особливій інтенсивності барокового стилю в українській культурі. На прикладі творчості Драча її можна пояснити ось у такий спосіб: перед митцем в Україні повсякчас отся проблема порожнечі. Поруч – величезний російський культур-космос, де звідусіль світять зірки і мчать по супутніх орбітах планети, де, видається, вже сама природа наповнена духом класиків («О пушкиноты длящегося полдня, о довстоевскиймо бегущей тучи», за Веліміром Хлєбніковим). І там, у Росії, а ще більше в європейських обширах – упорядкованість, у тому числі ціннісна. В Україні ж вольниця, бо степ широкий і влада нетверда. Тільки чужинці можуть навести тут лад, своїм же – ніц, бо з тієї ж глини зліплєні.

Основне завдання заповнити порожній простір насамперед авторським «начинням», тим, що живе у тобі самому. Цю стратегію –

багато в чому барокову – і сповідує Драч. У кінотворчості, зокрема. Одна з основних барокових опозицій – Природне / Неприродне – вочевидь простежується в його текстах: з незмінною приязню до рукотворного, технічного, цивілізаційного. Однак поет добре відчуває межу, за якою прогрес перетворює природу на щось потворне й нелюдське. Звертаючись до чужих текстів для їх екранізації, він так само помічає в них отсю барокову складову: фантазія людини перевершує «фантазії» природи, її мистецьку спроможність.

У 1972 році Борис Івченко екранізує гоголівську «Пропалу грамоту» за Драчевим сценарієм, занутивши дійство в стихію справді народного, карнавального, такого, що змітає все закостеніле і неприродне. Гоголівський сюжет розігрується на екрані як дійство, що нагадує український вертеп, з яким творчість Гоголя має очевидний зв'язок. У традиціях народного театру – ворожість усьому догматично серйозному, завершеному, строго ієрархічному. Мабуть, тому прокат картини був таким обмеженим (в Україні її не показали зовсім), до глядачів вона прийшла тільки в кінці 1980-х.

У телевізійному «Вечорі на хуторі поблизу Диканьки» («Укртелефільм», 1983) Юрій Ткаченко разом з Драчем презентували вільну композицію за ранніми повістями Гоголя. В картині є також оповідач (Олег Янковський), що розкриває окремі сторінки біографії письменника, аби зіставити їх із фантазіями митця. Бароковий хід – породження мистецтва замінює саме життя, а чи ж акомпанують його очевидній безглуздості або й вторинності відносно культури.

Дивним чином це поєднується в поемі для кіно «Київський оберіг», де світ культури поповнюється машинними фантазмами, вірою в те, що досягнення техніки органічно вмонтується в пейзаж сучасного людського життя. В «Солом'янській історії» (що стала фільмом «Дід лівого крайнього») міське життя зосереджене у чомусь, що видається головному героєві (роль писалася спеціально для актора Миколи Яковченка) штучним, «від голови» а чи від недоумства. Ну справді, усі ці будинки моделей, футбольні матчі, ба

навіть кібернетичні забави – що це, як не породження асфальту, на якому не проростає ніщо органічне. Одначе ж барокова «закваска» перемагає й тут. Світ заповнюється немислимою кількістю предметів і видів, що ніяк не прив'язані до природних потреб. Одначе саме вони дозволяють почути якийсь вищий сенс буття, вільний від настирливої природи, розкутий і непокріпачений.

Сімдесяті роки – десятиліття розчарувань у всьому тому. Не випадково, що інтенсивність роботи Драча-сценариста помітно спадає, а потім і зовсім сходить на пси. У 1990-ті він ніби повертається в кіно, одначе це лишень поодинокі виходи до кінематографічної «штанги», і то за спецзапрошеннями друзів. Зате його талант драматурга щедро виявляється у політичній діяльності, передусім на чолі Народного Руху та явлення незалежної України, рукотворне Явлення, є і його мистецьким продуктом.

Важко переоцінити присутність Івана Драча у поетично-філософському кінокосмосі України. У творенні України-міста з України-села. Бо тільки у місті Україна дісталася незалежності, хоча все ще терзають її правічні комплекси і витає погроза смертю за відрив од землі. Але ж ні, на Землі стоїть Драч з побратимами. І ворожить, і творить її Долю. Він поет, є Слово його, є мрія й надія, котрою він так щедро наділив нас. І є Україна, і вона буде, допоки в ній народжуватимуться поети, творці особистіших галактик – саме з них виформовується колективна особистість Нації.

Сергій Тримбач

Криниця для спраглих

Натомість епіграфа

«І тоді той, хто приніс отруту, став обмацувати його ступні й гомілки, а потім запитав, чи він відчуває їх.

Сократ відповів:

– Ні.

Потім служник взявся обмацувати Сократові литки і поступово обмацував його все вище і вище, знаками пояснюючи нам, що Сократ холодніє і костеніє.

Сократ теж відчув це і сказав, що, як тільки холод сягне серця, всьому буде кінець.

Коли черевна порожнина Сократа вже захолола, він раптом відкрив лице, що весь час було заслоненим, і проказав свої останні слова:

– Критоне, я винен Асклепієві півня. Не забудь сплатити цей борг.

– Добре, з цим буде полагоджено, – сказав Критон. – Не хотів би ти ще чого-небудь?

На це запитання відповіді вже не було. Однак за деякий час Сократ поворухнувся. Прислужник розкрив Сократа, і ми побачили, що очі його застигли. Тоді Критон закрив йому вуста й очі.

Таким був скін нашого друга, людини, що, по-моєму, була найученішою, найсправедливішою і найкращою з тих, кого я спізнав».

Платон

Ювілей наодинці

Ой стояла там криниця – безодня,
Текла вода та й із дна холодна.

У нього були ще міцні, беручкі руки – вони не дрижали навіть після потогінного дня в кам'яному кар'єрі, навіть після п'ятої чарки густої і терпкуватої слив'янки, тільки жили так переплелись на них, так вигорбились синюватими здухвинами, що він наче соромився своїх рук на людях, бо, не признаючись собі самому, ховав їх під звисаючу церату чи бахрому скатерки.

Від онуки своїх рук він не ховав.

Левкові сьогодні виповнилось рівнісінько сімдесят літ, а ніхто про це не знав. Дід так дмухнув на паруюче молоко, ніби перед ним стояло принаймні ціле відро, а не пощерблена біла чашка, дід очікував, доки схолоне гаряча, послана брижами од його дмухання ніжно-золотиста шкірка, а чашка ледве витримувала кощаві лабети пальців.

Так, від онуки він не ховав своїх просмалених спекотою, випалених морозом добрих рук гончара і вшивальника. І взагалі ні від кого він не ховався зі своїми вузлуватими руками.

Коли й випадало з чим-небудь ховатись, то це з двома чи трьома вищербленими зубами – трапиться зареготати в компанії, ото візьме й повернеться до людей тим щасливим боком, де світиться повна обойма зубів – більше залізних, ніж своїх.

А вузлуваті руки ні від кого він не ховав.

...Сниться йому величезне зоране поле – без кінця і краю. Посвистує осінній вітер у придорожньому сухому буркуні, у висушених стеблах полину, та ще чорніє вдалині вишка електромережі, та ще синій димок обрію. Серед поля – продовгуватий дубовий стіл, покритий білою скатертиною з

шовковими торочками, і дванадцять порожніх, незайнятих стільців. А в центрі стола сидить він – дід Левко, згорблений, сивий чоловік, і кожен порив вітру примушує його втягувати голову в плечі.

Безмежне поле. Стіл серед пустельного поля. Стільці. Та сивий самотній Левко нидіє в чеканні.

З-за обрію, майже торкаючись землі, зринає літак. Летить просто на стіл, на сивого чоловіка, – і повітряна хвиля розкидає стільці в різні боки, зриває зі столу білу скатертину.

І підіймається вгору камера, і видно, як дванадцять стежин від кожного стільця розбігаються в різні кінці й ховаються за обрієм. І несеться, підстрибуючи перекотиполем, і летить по чорних борознах біла шовкова скатертина, і біжить за скатертиною він – дід Левко...

...Левко сидить за столом, тільки не в полі, а в просторій хаті. Лишився наодинці з довгим дубовим столом, на якому вповдовж могла б стати добряча труна або ж ціла дюжина мисок, пташиний базар білих порцелянових мисок Васильківського заводу, з яких парує затертий здоров, пропахлий від часнику і перцю, тлустий густо-золотий борщ.

Дід сидить за столом. Сам. Дюжина порожніх, вільних, незайнятих стільців і довга грушева лава. Та ще добрий десяток збільшених фотографій синів і дочок. І в кожного на портреті зрослися на перенісці густі циганські брови, такі самісінькі, як у Левка.

Дід зосереджено дмухає на молоко, ображено не дивиться на грішне сімейство, що витіснило святу Варвару з білої стіни на внутрішній бік об'їденого шашелем віка родинної скрині. Тільки затиснута багетовою рамкою вицвіла репродукція леонардівської «Тайної вечері» висить у грішному оточенні фотографій.

Стільці потріскались. Не од спекоти – просто на них мало сидять. Стільці так мозолять йому очі, що він кричить до Оксани – вона ставить повне відро на вогке кружальце підставки:

– Забери стільці!

Оксана викручує край спідниці – обхлюпалась водою. Дід устав не на ту ногу, а чому вона мусить звертати на те увагу? Гляньте-но, стільці йому не до вподоби! Цілих дванадцять стільців, на яких мало сидять!

Оксана розчісувалась. Дзеркальце було вмазане в білу стіну. Густе пшеничне волосся світилось, сухо і тонко потріскувало під гребінцем, переливалось, доки миготливі руки не збили його в теплий тугий джгут на потилиці.

Левко косився на свою внучку, бурчав:

– Будеш водитися з цим комбайнером – їй-богу, відлупцюю.

Оксана щось насвистувала в дзеркальце, чепурилася і звично не слухала діда. Потім повисла на його жилавій шиї, і Левко слухняно виніс її з хати.

– Дідуню, а чого це ви нарядились, як на Великдень?

– Зуба піду рвати.

– Було б що! – І Оксана вибухнула сміхом.

Дід Левко в новеньких хромових черевиках на гумовій подошві, у вузьких чорних штанях, що прислав син, у картатій чорно-білій сорочці – вона пасує до його білих вусів і молочного чуба.

– Таж він, той комбайнер, тавотом смердить! – І плюнув собі під ноги.

Та тільки мигнула за тином синя спідничка.

– А затявся б ти навік!

Дід веде за шнурок свою чорну годувальницю – козу – і сердито звертається до рудого пса, що розвісив лопухуваті вуха. Пес рветься в садку на прив'язі й моторошно підвиває. Левко здригається – таке собаче виття віщує чи то пожежу, чи то чиюсь лиховісну смерть.

Він уже ступив було, щоб відучити собаку від цього дурного завивання, та й аж присів з несподіванки за плотом.

Ось так і започаткувалась оця химерна історія, саме з гострого язика сільського Ієремії в спідниці – баби Маройки.

Через імпровізоване футбольне поле, де гасають за м'ячем сільські хлопчачки, криючи його по діагоналі, веде облуплений старий

велосипед харківського заводу висока, сувора і дивовижно сухорлява жінка з темними – переспілого терну – очима. На ній драна рубчикова спідниця, картата хустина сидить низько на лобі, мов така собі шерстяна каска, величезний небабський костур прив'язаний до могутньої рами велосипеда.

– Ах ви, гурвителі, нема на вас пропаду, – розганяє баба хлопчаків, що роєм сновигають навколо м'яча.

Щоденно обходить вона село з кінця в кінець, всюди порядкує по-своєму. Велосипед – її улюблений і єдиний вид транспорту. Є в неї свої фаворити, є й прокляті – серед них і дід Левко. Вона їх ненавидить страшною бабською силою і своїми прокльонами часто вганяє в домовину.

Але якщо «пророчиця» змилосердиться, потерпілий цілує її суху, корякувату, ніби обтягнуту поживклим пергаментом руку, а баба ще й перехрестить: «Живи собі – Бог з тобою!»

Хтось із футболістів «ненароком» з розвороту посилає м'яч у широкополу спідницю баби Маройки, і «пророчиця» так гухкає по м'ячу велосипедним колесом, наче хоче вибити з м'яча його шкіряну підстрибуючу душу. Минувши футболістів, кіз і телят, що вигулюються на вигоні, баба сідає на велосипед і під'їжджає до криниці. Притуляє велосипед до цямрини, нахиляється над відром, що примоцоване дротом до виблискуючого від ужитку ланцюга.

– Вий, вий, собачко, а то Сердюкова смерть забарилась. Розпився тут, блудствує, іророва душа, пожару на нього немає, чуми нема! А з криниці води не напийся, – спльовує вона вбік, – навіть свиням, нехрещеним тварям, гріх таку воду подавати. Пошли на нього грім і пропасницю... Добридень, пропасниці! Єсть вас сімдесят сім, а я принесла вам снідання всім! Пропасниці – на Левкове тіло напасниці! Боже славний, Боже великий, Боже довготерпеливий, скільки ти можеш, таку його матері, терпіти оце неподобство?!

Пролітає над садом, над вигоном, над розлютованою «пророчицею» ланка реактивних винищувачів, і в порожнечі неба громом одлунюють Маройчині слова.

...Стоїть вона з велосипедом над проваллям. Унизу ворухатися жінки біля грузовика з відкритим заднім бортом, зрізають гострими лопатами вологу жовту глину з вохрою, закидують її в кузов – товстий шофер стоїть біля кабіни і ліниво поглядає на бабів.

Маройка кричить йому з горба:

– Гей, ти, ану бабам підсоби, а то стоїть, хоть ти його підстругуй.

З другого боку дороги – вальки.

Жінки в підкасаних спідницях місяць босими ногами глину й соломку. Одна з них, винуватиця цього зборища, повновида смуглянка Кея, водить по колу бичка – його ніжки у жовтих шкарпетках глини.

У величезній цистерні везуть воду на вальки. Слідом за нею йде дід Левко з козою. Він не знає, з якого боку сховатися за цистерну – з того і з того знайомі баби.

А Келіні малі, один від одного менший, стрибають з високого урвища прямо на велику купу пахучої соломи. Вони проносяться біля баби Маройки і, розлютовано відштовхуючись від краю прірви, летять на світлий острівок соломи. Навіть Левко відстав від цистерни і задивився на них.

– Що, Сердючок, рідну кров учув?

Баба Маройка намагається знайти хоча б одного батька для дивного Келіного сімейства. Кея живе без чоловіка років з двадцять, але вона так любить дітей, що не може прожити без новонародженого хоча б один рік.

Кея, забувши про все на світі, потяглася з бичком у жовтих шкарпетках із глини за дідом з козою – Левко спокійно і незворушно проходив через двосторонній бабський гармидер.

– Куди тебе несе, ану повертай, щоб ти собі шию звернув у цьому яру! – перекинулася баба Маройка на комбайнера Радика: він вправно розвертав над проваллям свій самохідний комбайн – угледів діда Левка, свого майбутнього родича, свою нинішню жертву.

І так вони рухалися по ґрунтовій дорозі – попереду дід з козою, позаду – самохідний комбайн. Дід присяде на узбіччі, Радик призупинить машину і знущається:

– А я вашу Оксану на цілину заберу!

Дід підіймається, простує далі, за ним, не відриваючись, торохтить комбайн.

– А я вашу Оксану вкраду!

І усміхається білозубий Радик так спокійно, ясно і щиро, так одверто сватається...

– Поламаю ребра серед ночі. Тобі і їй, сучці. Ух, босяцюра, – незлобливо вилаявся Левко...

...Стоїть ясний день. До широкої автостради тягнеться ґрунтовка, звивиста, вибоїста. Один її край ховається за білими мазанками, другий – несміло впадає в бетонку.

Левко лежить перед козою і розповідає про свого улюбленого сина.

– Ти ж пам'ятаєш, він такий делікатний, культурний.

– М-ме, м-ме, – піддакує йому коза, висмикуючи з його рук соковиту конюшину.

– Він, бувало, селом як пройде, аж учительки на вікнах в'януть.

– М-ме, – піддакує дідові хитра коза.

– Козо, козо, доживеш ти до сімдесяти годочків, ніякий чорт і не згадає про тебе, ніби ти їм і не батько, хоча б один сучий син навинувся чи телеграму вдарив! Навіть Оксані баки одбило.

– М-ме, м-ме, – коза нагадує дідові, що трава скінчилася.

– Ось Івась приїде, до дохторів нас повезе, золоті зуби нам уставить...

Дід лежить неподалік від дороги, лежить навznak, коза щипає траву на узбіччі. Дід скинув свої нові черевики й від задоволення ворушить босими ногами. Одним оком Левко бачить, як у коловороті від групи проводжаючих відділились дві постаті – хлопець з дівчиною, спішать до бетонки. Рудий високий хлопець несе чемодан то в правій, то в лівій руці, дівчина (певне, сестричка) бігає то вправо, то вліво і невміло чи допомагає, чи так висить на валізі.

Хлопець зупиняється якраз навпроти діда на другому боці дороги і пильно дивиться на дивного босого пастуха, він не впізнає діда – коза заплутала свою мотузку серед металічних триног високовольтної мережі. Дід усе бачить, проте тільки одним примруженим оком. Бачить, як хлопець голосує і як не зупиняються машини, – ось проїхала одна, чимсь навантажена до країв і прикрита брезентом, зверху в кузові безтямно цілується якась пара, не звертаючи жодної уваги на білий світ.

Надривно і тяжко пройшов грузовик з високими плетеними бортами. Там валетом стояли коні, іржання пронеслося і погасло разом з шумом мотора і свистом вітру. Прогуркотів військовий тягач із причепом. Нарешті машина зупинилася і затулила хлопця з сестричкою.

– Підвези до станції.

– Сідай!

Рудоголовий підняв дівчинку, поцілував і виліз наверх. Машина поїхала, хлопця раптом «прорвало» від довгої мовчанки, і він надривним п'яним голосом заспівав чи то зарідав.

Дівчинка підійшла до кози, розкрутила її, обвівши разів зо два навколо вишки, і, підстрибуючи, побігла в село; дід лежав, і тільки єдине напівпримружене око виказувало, що він не спить...

І ще одного покликала дорога.

Дід почув знайоме постукування костура в бетон, підвівся.

По дорозі йшов сліпий Ілько – тихий, зажурений, чоловік не при собі, з медаллю «За відвагу» на сірому піджаку. А навпроти вискочила довга колона мотоциклістів-спортсменів з прапором, позаду їхав автобус із плакатами, навздогін неслася санітарна «Волга».

Ілько стояв і дивився на кавалькаду сліпими очима, потім знову постукуванням знайшов узбіччя бетонки.

Дід прив'язав козу до вишки і привітався з Ільком.

– День добрий, Ілько. Куди йдеш?

Ілько здригнувся, оглянувся навколо, подивився сліпими очима на небо, на пустельне поле, на дорогу, прислухався і, приклавши руку до вуст, прошепотів, довірливо торкнувши Левка за плече:

– Чш! Тільки не проговорися: до Калініна...

Ілько хоче попасти на прийом до Калініна ще з того часу, як оглушений, контужений повернувся з фронту, але щодня його повертають у село. Дід бачить, як на велосипеді, натискуючи на педалі, мчить донька Ількова, вчителька.

Вона, не звертаючи уваги на Левка, забирає свого батька, той слухняно йде поперед неї, тягнеться за ними велосипед, а дід Левко знову дивиться на дорогу – таку звичну і незрозумілу.

Потім, повісивши на козу зв'язані шнурками черевики, також направляється додому в село.

У синіх вікнах прокльовуються зорі. Левко зняв свої черевики і босий ходить по лаві – він повертає всі портрети синів до стінки, назовні виглядає павутина, яка звисає з пожухлого картону, зі старих рам. Лише одна фотографія залишилась незайманою – молоде, просте лице льотчика, з бровами, що зрослися на переніссі.

Дід бере прут, бреде стежиною поміж молодою картоплею до собаки, що моторошно завиває до зір.

– Повий, повий ще одну нічку, а там я з тебе шкуру злуплю та шапку пошю.

Пес лащитья до діда – господар скрашує собачу самоту. Вночі Левко не такий сердитий, як серед білого дня. Прут тримає так собі, для годиться.

Вони сидять один навпроти одного, обидва підтоптані, обидва посипані попелом часу і вдивляються в небо.

– Оце й усе, Кудло. Сімдесят годочків стукнуло нині, цілих сімдесят, а хоча б одна сволота згадала. Тепер нам, Кудло, тільки на той світ!..

...Скидає дід новеньку картату сорочку, роззувається. Все акуратно складає на лавку. Хоче загасити світло та ще і ще раз дослухається до припізнілого ритму сільської ночі, босоніж, навшпиньках підходить до портрета льотчика з густими циганськими бровами і його теж повертає обличчям до стіни – останнього.

– Візьму й помру – всім назло.

Складає на грудях свої кощуваті, порепані, тютюном поїдені руки, з якими нема від кого ховатись, і намагається, перевертаючись, назло всім заснути, заснути, заснути...

І сниться Левкові сон, який можна тлумачити без усяких сонників.

...У білому цвіті стоять садки. Ледве пробивається на сході сонце – світанок тихий, запашний. Ніжно-рожевий племінь молоді яблуні над кленовою цямриною криниці – маковими зернятами тремтить на них вранішня роса. Старий Левко в білій полотняній сорочці ставить перелаз. (Це було ще тоді, коли дівчата вірили в заклинання і силу народного звичаю, а краса на обличчі розквітала од першого грому, од першого весняного дощу.)

За горою погуркує молодим баском перший квітневий грім. Перші стріли дощу вдаряють у глибоке лоно криниці. Біжить у самій сорочці легенька красуня Парася, у вузькій руці – кленове коромисло з відрами. Вона сторожко позирає на небо, на криницю. Молодим голосом порипує нова корба.

Відро збирає перші дорогоцінні краплі дощу. Ставить Парася відро на цямрину. Хреститься на небо, намагаючись бути в цю хвилю неймовірно дорослою. А в повному відрі, серед яблуневих пелюстин, у тісному гурті товпляться, стикаючись полум'яними боками, соковиті осінні яблука. Парася хлюпає собі на обличчя, здригається од ранкової холоднечі. Темніє прошва дівочих слідів на сивій росі. Дівчина промовляє, обдивляючи вербові кущі, за якими припишк сивоголовий Левко.

Водо моя, красо моя,
Умивай мене, не минай мене,
Водо моя весняная,
На красу, на здоров'я!

Коли Левко тихенько підкрався ззаду, коли торкнувся вузьких дівочих рамен, до нього повернула обличчя не молода красуня з ледь окресленими шнурками брів, а стара Параска – мати його дванадцяти дітей, живих і вже покійників, сива жінка з висушеним, вигорьованим обличчям. Сторопів Левко. І сам він був старий і сивий, і сива Параска несла воду на коромислі – у відрах погойдувались серед опалих рожевих пелюстин вогняні, ніби налиті жаром, яблука. Вона опускалась все нижче й нижче, віддалялася не по вранішній росі, а по опалому підгорілому листопаду, розриваючи ногами – репаними і чорними – білі лоскотливі павутинки бабиного літа.

І Левко запитав її:

– Ти і туди мою воду носиш?

А вона все кликала його за собою, аж поки зовсім не щезла з очей: чи то зникла за чорним пагорком, чи то в землю увійшла...

Потрібна домовина

– Дайте дощок на домовину! Дайте дощок на домовину! А де ж мені їх узяти? Ось люди будуються, їм справді ліс до зарізу потрібен: чи то двері збити, чи то під руберойд – відомо, строїтельна гарячка. А цьому – на домовину.

Цигарка сховалася в кутику веселих, насмішкуватих уст – голові колгоспу ніяк не випадає серйозно поговорити з цим перекірливим, норовистим старим. Джмелем дзижчить електробритва, кричить невиспаним голосом агроном за дверима. Голова пильно вдивляється у своє вишугане, забронзовіле на польових вітрах лице. Дід сидить тихо, як мокрий цвіркун.

– Гадаєш, привіз би син отакого білого джмеля – і дощок не канючив би.

– Ну, черкніть наряд, мені великої труни не потребується: хай велику Оксентій домагається.

– Чого б то?

– Він же бригадир, йому по ранжиру записано вмерти у бригадирській – розмірами більшій і з червоним сатином.

Голова на хвилю одірвався від люстра, виглянув у вікно, поплескав старого по плечу, а білий джміль з чорною глянцевою мордочкою дзижчав без догляду на бухгалтерській книзі.

– Слухай, Левко! Вже вкотре береш ти колгоспні дошки, а потім розбиваєш труну то на ворота, то на корито...

– Яке там корито, в мене ж і підсвинка нема.

– А бабі Горпині позаторік ти зробив корито з яких дощечок? Усе село животи надривало.

– По сурйозності, було діло.

– А хвіртка теперечки в тебе ж новісінька чи, прости Господи, може, стара трухлява оновила, як Маройчина ікона? Розбив же домовину?

– Та розбив, не туди його матері, таж умерти – то не вийшло.

– Так от і з дошками тепер не вийде, зась. А то придумав – труну йому випишуй. Ти, діду, живи, горшки свої ліпи, хати вшивай, поки тебе черепиця не витіснила, а помреш – ми тобі такий гробище вистружемо, як міністру... З духовим оркестром чи батюшку суточками приведемо – твоя воля...

Голова вийняв вилку електробритви з розетки, білий джміль з чорною мордочкою завмер і сховався у футлярі на підвіконні.

– То як же нащот дощечок?

Дідові не терпиться, він нервово мене свій поруділий картуз, стежачи за рукою начальства. Видно, що голові набридло все втовкмачувати по-доброму. Він виглядає у вікно і манить до себе жінку, яка несе на плечі кілька лопат.

Жінка підходить до контори і здивовано дивиться на голову. А той уже схопив діда за руку, витяг з контори, завів на алею молоденьких дубків, всунув дідові лопату в руки.

– Копай!

Дід почав слухняно обкопувати дубок, розпушуючи суху землю біля деревця.

– Чого ти обкопуєш, ти дубок собі викопай.

Голова не на жарт розсердився.

– Викопай собі дубка та посади вдома, а коли цей нелинь підросте, тоді вам, діду, і справжня домовина потрібна буде. Зрозуміли? Його собі й поріжете на дощечки, ось!

– Слухай, – налетів на голову агроном, – скільки тебе чекати можна? Комісія на фермах, а він дідові мізки вправляє. Ферма ж – наш маяк.

Пішла баба з лопатами, побігли на всіх парах голова з агрономом, а дід Левко, вичекавши, поки стихнуть їхні голоси, обережно підходить до вікна контори, широко розкриває рами, обережно бере футляр, де дримає білий джміль з чорною мордочкою, обвитий хмелем проводів, знімає прозору пластмасову накривку і, натиснувши на зубчасте коліщатко, пробує голитися по-сучасному,

використовуючи віконне скло як дзеркало...

...Левко майже вистрибом іде за машиною з дошками, ніздрі його роздуваються від міцного соснового запаху. Дошки постукують одна об одну, цокають на поворотах – Левко ковтає слину...

Біля ясел машина зупиняється. Діти і кирпата вихователька тікають, а потім знову починають водити коло то в один, то в другий бік.

А ми просо сіяли, сіяли,
Ой дід, ладо, сіяли, сіяли.

Два підлітки скидають дошки, далеко відкидаючи їх від машини; дошки, немов живі, звиваються в судорогах під час лету й стихають лише на запорошеній землі. Білий пахучий острівець утворюється коло ясел...

Дід над селом – він устигає тримати в полі зору і купу дощок, і старанно виробляти солом'яний верх вівцеферми, остуджуючи на верховому вітрі посипане гарячими краплинами чоло. Розібраний дах із оголеними, покритими пліснявою кроквами нагадує хребет якогось допотопного чудовища.

Іще одна машина з дошками під'їхала до ясел, з кабіни вийшов суворий бронзоволиций мужчина з гранчастою палицею з акації – бригадир Оксентій. І знову два підлітки почали скидати дошки на купу, і при кожному падінні дошки вихователька з дітьми поблизу присідала від удаваного страху.

Левко злазить по драбині повільно, щабель за щаблем, і не зводить погляду з бригадира, ніби заворожує його впертим і непокірним поглядом, в якому колотяться всі бісики сімдесятилітнього походження. Потім витягує із засмальцьованої кишені старенький шматок люстерка, напівполаманий алюмінієвий

гребінець і, вдивляючись, більше для годиться, старанно розчісує свої білі патли, заколошмачені горішнім вітром, білі вуса, борідку, попльовуючи на гребінець і пригладжуючи твердими цупкуватими пальцями срібну окрасу, готовий витерпіти весь мовчазний бригадирський кпин, щоб якимось тихенько напівпридобрити, напівзаінтригувати цього саме так потрібного чоловіка – без нього ж, бач, хоч по білому світі не ходи.

Дід вичікувально дивиться на бригадира, але бронзоволиций чоловік постукує гранчастою палицею по дошках, знімає чорний запорошений картуз, провітрює свою лисину і заперечливо хитає головою.

– Тьфу. – Левко плює собі під ноги спересердя і відходить від дощок – вони так дзвінко падали одна на одну.

Левко розсердився. Він підкочує штани, щоб ногам вільніше на повітрі дихалося, і знову вилазить на дах, міцно ставлячи тверді босі ноги на круглі щаблі драбини. Він кричить чи то про себе, чи то на Оксентія:

– Я, може, одробив уже свій вік, а він зі мною говорити не хоче. Бачиш, ось хата до хати тулиться. А хто вшивав? Зайди в хату, одхили завіски на миснику – миски, полумиски, горшки, кухлі, глечики... А чия робота? Оцього дурня, якому дощок на домовину не дають! Після мене хоч горшки лишаться, а що ти залишиш на землі – матюків своїх не забереш!

Дід украй виповнився соромом: і навіщо він так розкрився перед якимось Оксентієм, а той, сучий син, не розуміє його невисловленої гіркоти. І дід гуркотить з солом'яного верхогір'я:

– Я хоч горшки свої залишу, а що залишиш ти після себе? Засмальцьовану кепку та пужално од бригадирського батого?

А Оксентію хоч би що – посміхається собі. Збиває своїм безсмертним пужалном голівки будякам та ввертає своє:

– Ти хоч мочишся у свій горщик?

– Мій горщик і на плечах варить, а деяким горшкам навіть бригадирський батіг не допоможе...

Дід тугими перевеслами нервово примоцовує житні сніпки до грабових кроков, притискуючи коліном один до одного і, не дивлячись униз, висипає із себе увесь клекіт розторганої старечої душі, ображеної нерозумінням основного в людині – вистражданого ставлення до своєї ріднісінької смерті...

...Левко витягує дзеркальце і випускає зграю сонячних зайчиків у вікна веселої джінджуристої хати, що стоїть поодаль на горбочку, підперезаної охристим поясом призьби, далеко ширшим і яскравішим, ніж її сусідки.

Із сінешніх дверей, засліплена оддзеркаленим сонцем, визирає Килина. Вона лише на хвилину прибігла од корів, щоби дати яку раду в хаті, трохи причепурити, підмести. Аж ось зайчики почали стрибати по стінах.

– Ой дідуню, – біжить вона до Левка, на ходу застібаючи блузку, – ой як добренько, що це ж я вас запримітила, – розсипається вдовичка солодощами.

– А я оце думаю – скучно тобі одній.

– Ой дідуню, – захекано стала вона коло драбини, а дід так і ласує її розчервонілим видом, трохи розвихреним волоссям і повними, налитими найпізнішою жіночою снагою грудьми, що рвуть синьоокі гудзики на блузці. – Таж зайдіть до мене сьогодні ввечері, посидите коло Ніни, поки я з ферми прийду, а то боязко.

Оглядається вона навкруги, чи не визирає хто з молодиць, щоб потім шпигонуту десь її тими дідовими відвідинами.

– Та ще й чувала я, – додає напів'єхидно-напівспівчутливо, воістину по-бабськи, – що ви там дошку шукаєте. В мене кілька дощочок лежить на оборі, то ви прийдіть, може, сторгуємось якомсь. Дідуню, – сокорить молодичка далі, – не знаю, що й робити: приходять уночі мій покійний Петро, стане в дверях та все воду п'є. Ввечері повне відро стоїть у кутку, а на ранок – тільки на денці. Що ж я, безталанна, робитиму? – бідкається чи то серйозно, чи то

жартівливо Келя і не дивиться дідові в очі, ніби їй не за сорок, а десь пахне коло сімнадцяти.

– То ти не замикайся, – дід уже муркотить біля Келі, що всілась на щабель, – або ж принось увечері кілька відер, щоб на живих і на покійників вистарчило.

А Келя пасе очима по околотях, що, тугі й підперезані, як дозрілі молодиці, стоять на подвір'ї.

– Що вам, дідуню, увечері робити, зайдете, посидите коло Ніни, щоб вона не злякалась.

– Куди ж од тебе дінешся, зайду. Хіба такої славної молодички заречешся! – й ущипнув Килину за непристойне місце, а та знову сторожко водить очима по сусідських вікнах, чи, бува, хто не заглядається на Левкові сороміцькі жарти.

– Уже й посивіли, діду, а отакої, – попливла од нього повеселіла і ніби легша від вдалої розмови.

Раннім ранком, коли ще сонце не прокидається, виглядає з-за Келиних воріт Оксана, прощупує Келине подвір'я і ніяк не наслідиться відкинути заціпку на хвіртці.

У дверях чепурної вдовиної хати показується біла Левкова голова.

Келя так і липне до нього – розчісує рукою своєю повною сиві вуса і сиві кучері. Дід, посміхаючись у бороду, ще востаннє цілує Келю в солодкі вдовині уста.

– Добрий у тебе узвар, молодице!

Йдуть вони до складених на оборі дощок.

Келя ступає босою ногою по найкращій, вистукуючи п'ятою щось веселе і лукаве.

– Вибирайте, яку хочете, – мені не жалко.

– Ось цю і візьму: без сучків, широка.

– Дідуню, коли треба буде ще дощечку, приходьте, яюсь сторгуюсь, – і підморгнула так, що Левка мало судорога не вхопила за ногу.

Не змогла більше витримати внучка Левкова:

– Тітко Килино, от побачите – будуть ворота в дьогті! – й почервоніла від своїх слів.

Дід Левко і Килина так і сторопіли. Дошка впала.

– Така молода і така нахабна, – дивувалася вдовичка і славно посміхалася, склавши руки на животі. Дід присідає, щоб завдати собі дошку на плечі. Так він і йде вранішнім селом до своєї господи з дошкою на спині, а за ним плентається Оксана.

Смішно Левкові, але він не відпускає чесно заробленої дошки і не оглядається на внучку...

З вікон ясел діти дивляться, як дід силкується витягнути найширшу дошку з наваленої купи, як оглядається на всі боки, аж поки дошка нарешті не лежить біля його ніг.

Левко перекидає дошку через паркан, потім перелазить сам, показує дітям язик і щезає за верхоплутом. Тягне Левко широку ясеневу дошку. Піт градом котиться з чола, така вона довга і тяжка, ця проклята дошка.

Ідуть до ясел матері, вже вечоріє, йдуть, щоб забрати додому своїх дітей, і якраз тою стежкою, на якій так трудиться з частиною свого майбутнього гробу дід Левко. І хочеш не хочеш – змушений він скинути дошку в рів, а сам, немовби по старечій необхідності, стати в кущах спиною до жінок. Щось перчисте кинули баби в дідову спину, тільки сміх розсипався та стихало шарудіння босих ніг у траві.

Береться за дошку старий Левко, тягне під пахвою. Дуже незручно, добре, що хоч темніє потроху, добре, що не бачать люди цього дідового сорому. Чути кроки – і Левко ховається знову. Тепер по стежці з дробівкою на плечі проходить сторож Карачкун, щось наспівуючи під ніс, не примітивши діда Левка...

Ріжуть дід з онукою суху вербу. Молочна тирса сиплеться з-під гострих зубів. Витирає дід рукавами розіпріле чоло.

– Слухай, Оксанко, дістане мені твій Радіон дощок чи не дістане?

– Який він там Радіон – він Радій, або ж Радик.

– Усе одно – Радій чи Радіон, аби дощок розстарався.

- Ось вербу повалимо, наріжете собі дощок скільки захочете.
- Верба скоро трухлявіє, труха буде в очі сипатись.
- А хіба вам не все одно? Очі ж у труні будуть заплющені.
- А коли я розплющу...

Стоять на колінах дід з онукою і потроху підпилюють стару вербу, що розрослася своїм пишним стовбуром на межі городів діда Левка і Дармидона, Левкового сусіда і ворога. А сам Дармидон походжає вдалині біля свого льоху та щоразу позирає на своїх недругів, що заходилися порядкувати біля верби...

Дід Левко вміло і звично лізе на підпилянну вербу, прив'язує линву біля вершка, аби спрямувати падіння на свій лужок, і по-молодечому стрибає з розкаряки:

- Отак буде добре!

Ходить пилка, летить тирса долі, поплывує Левко на свої старечі жилаві руки.

З хрускотом падає дерево на луг, ламаючи гілля, здригається поваленим стовбуром на землі.

Відскакують дід Левко й Оксана од подужаного велетня.

- Тепер і полуднувати можна, – вдоволено завершує Левко.

– От спасибі тобі, сусіде, зробив за мене мою роботу, бо в мене на вербу і пилка не розведена, – підсміюється Дармидон, що тихенько підійшов ззаду. Обличчя в нього перчисто-червоне, ніс бараболею. Він спирається на кісся і заливається реготом.

– Чого вирегочуєшся? – скинувся до нього Левко. Він сидить на стовбурі, поцюкує сокирою, незадоволено дивиться на свого одвічного ворога.

- Та дякую тобі ж, що ти мою вербу зрізав.

– Як то твою? Тобі мало того, що ти з колгоспу натягнеш, так ти ще сусідів грабуєш?

– А що ж, колись ти стягав колгосп, а тепер я розтягую, а ти, старий дурню, так і здохнеш у полатаних штанях.

- Дармидоне, не доводь до гріха. Верба моя і в мій бік упала.

Старого Левка вже термосує, як у пропасниці.

– А нащо ж ти мотузком валив? Може, сільраду привести?

Стоять один навпроти одного, один із сокирою в руці, другий з косою, стялися з мертвою впертістю – не розступляться.

Виграє на сонці широка сокира.

Блищить збуджено коса.

Плаче Оксана, затуливши очі кулачками.

– Дідуню, а я вам хіба не казала? Я ж казала, що це на межі! І нащо вона вам здалася! А тепер сорому і тут не оберешся.

– Як навіщо здалася? А труну я з чого буду робити? Де я дощок на смерть дістану? Вже до рідної верби не маю права, чи як?

Летить згарячу сокира з дідових рук.

Старий Дармидон відскочив убік, але Левкова сокира спересердя врізалася у вербовий лишайник.

Іде Дармидон на свій лужок, витягує з кишені мантачку, косою поблискує на сонці і єхидно промовляє:

– Ну, вибач, сусіде, я ж, їй-богу, не знав, що це собі на труну в такий спосіб готуєш. Міг би вже і ворожнечу переступити та до мене навинутись – дав би тобі дубових. Смерть – вона ж одна в житті. Тепер переміна повна, верба вся – од корінців до вершечка – твоя, навіть пеньочок твій, я тільки й всього, що пожартував...

Закипів старий Левко. Він голірuch кидається до Дармидона, зверхньо, гордовито на кісся обіпертого.

– А, то це ти он який добрий! Коли мені верби для домовини треба, зразу ж і розохотився, став щедрий. Та пропади ти пропадом разом із нею! Я й зрізав її, щоб тобі, скотині, насолити, щоб у тебе в червоному носі засвербіло, он що...

Дід з пасії починає трощити, топтати вербу босими ногами. Топтав доти, аж поки не загнав колючку в ступню...

На оборі серед козенят, що бігають навколо, Левко струже дошки, метром вимірює свій зріст, записує.

Домовина поступово набуває своїх форм. Довга, свіжожовта, вона прикрита зеленим хворостом від людського ока.

Левко бере метр, сокиру й обценьки, йде до хати, знімає миску з хлібом, зриває білу скатертину – відкривається стіл, збитий із трьох, уже давно почорнілих дубових дощок. Дід б'є сокирою спіднизу – дошка підіймається на цвяхах з одного боку, потім з другого й відривається. Левко стелить картон на місце відірваної дошки, знову застеляє стіл скатертиною, ставить плетену миску з хлібом.

І знову на оборі струже дошку – стружка спочатку йде коричнева, майже чорна, а потім поступово жовтіє.

Олівець робить позначку. Ножівка одпилює зайвину дошки.

Скачуть веселі козенята серед кучерів стружки.

Вітер несе кучері-стружки аж на вулицю, де баба Маройка вже знову стала на горбочку, звела погляд своїх синіх очей угору, до самого Бога безпосередньо, поминувши всякі канцелярії, перепустки й усяку бюрократичну архімудрію, а потім перейшла на земне.

– Боже славний, Боже великий, Боже довготерпеливий! Господи, прости мене, грішну, але ж знову несила мені з оцим окаянним, з оцим блудником!

Степан Скрекотень, сільський учитель і дописувач районної газети, побачивши бабу Маройку, витяг із хати магнітофон і за тином коло своєї хати зробив засідку, присівши з блокнотом.

Як і всі добрі оратори, баба свідомо ділила свої витвори на сповіді, проповіді, пророкування.

Маройчиних ієреміад страшилося все село, а бідного Левка починала бити пропасниця, коли тільки він зачував її скрипучий, ніби давно не мащений голос.

Левко, разом із козою та козенятами, став мов камінний перед «пророком», а баба тільки розверталася, крутячи головою на всі боки, мов заведена, стріпуючи в тому пристрасному торганні старечий порох зі своїх сивин:

– Ти, бабо Варко, і ти, діду Сидоре, – казала вона Левковим батькам, які давним-давно віддали Богу душу, та баба зверталася до них, ніби вони живі-живісінькі, – і як вам там лежить в раю! І щоб ви тільки побачили, який непутящий ваш синок Левко, як йому не

стачає клепок у голові, а розуміння і співчуття – в серці. Хіба ж можна до такого допускати? Господи, і на що ти тільки дивишся?! – Вона страмила вже самого Господа Бога. – Та де ж таке видано, людоньки, що у нього тиночки обламані, перелазки повалені, хата, як некукібниця, стоїть на посміховище всього села – обдерта, обсмикана, обкаляна, прости Господи за гнівне слово, а йому приспичило вмирати. Та ви ж подивіться на нього, людоньки! А воно ж і в Бога не вірує, і по молодичках ходить. І то в його літа! А з криниці води не напийся – невиливана стоїть, навіть свиням гріх таку воду носити, цямринам ладу не хоче дати, місток через річку зогнив, щоб твій рід зогнив і ти з твоїм родом, і з твоїми родичами, і сватами. А хата обдрипана. Як ішла вночі через місток, мало голови не скрутила, ще тобі світ закрутиться, а воно зібралось вмирати. Тино дай раду на землі, а потім потикайся на небо. Вмирай, вмирай, старий дурню, не буде навіть кому грудки в яму вкинути – сини та дочки розбіглись по світах, не буде кому й поховати. А де ж твій Андрій? А де ж твій Петро? А Максим? А Василь? Де ж твоя славна дюжина синів? Ах ти, батько-мати-героїня! Так тобі й треба, розпусникові, перелюбникові, лічокрупові!..

Скільки ще вивергала б із себе баба Маройка – невідомо і самому Богові, та раптом у невірних руках Скрекотня магнітофон замість запису видав такі голосні джазові ритми, таку «джамайку» виплеснув, що бабу мовби хто облив холодною водою. І вона лютою тигрицею накинулася на вчителя:

– Господи, і де в того сорому очі? Ану, забирайся з тою коробкою! Щоб тебе верещало на Верещаковій греблі, щоб ти навічно затявся, кричав би ти на похороні своєї мами!..

Уся вулиця повитикалася з хат, усі зглядалися, як воювала баба Маройка за правду та справедливість, а дід Левко втік з фуганком у комірчину, і трясла його пропасниця – зуб на зуб не попадавав...

– Щось у вас чоло мокре, дідуню.

– Справді, таки погано мені, – од такої душевної зневаги, од люті на бабу Маройку жалівся Левко онуці, коли вона підбивала йому

подушки.

– То, може, до фершала сходити?

– Хай та проклята зараза до нього ходить.

Кури́в дід, одмахував дим рукою, а перед очима все стояла баба Маройка і її «пророкування» забивали вуха – «не буде кому й грудки на труну кинути»... «А де ж твій Андрій?.. Де твій Петро? А де Максим? А де твоя дюжина?..»

...Іде Левко з відрами, знімає клямку з хвірткової скаби, зачиняє за собою, перенісши смагляву руку на дерев'яні зуби штахетів.

Йдуть навпроти нього відступаючі вузькою вулицею.

Ось два червоноармійці підтримують третього, пораненого, а той стогне і тихо лається, не випускаючи цигарки з рота – лайка ніби вилітає з маленької цяточки вогню. Йдуть взводами і відділеннями, багатьох несуть на носилках – цією вуличкою ближче до спасенного мосту. Трохи вдалині курить великим шляхом піхота, чути надсадні подихи коней, долітають утомлені звуки команд, та навіть і в цьому трагічному звучанні відступу, відтіняючи його, проривається яскравими спалахами звичайний людський сміх.

Левко притримує порожні відра, щоб не бряжчали, не видзвонювали, хоча такий гул і гуркіт стоїть навколо, що вони нічого не додали б до нього своїм порожнім одцинкованим звуком.

Летить відро в криничну безвість, розштовхує білі хмари в темній безодні – вони спочатку колихаються, а потім тонуть з відром, щоб разом з ним же й виринути. Тихий повів спраги обпікає дідові губи. Левко здригається – стежиною, зашитою подорожником, йдуть до криниці двоє. Не кажучи й слова, один із них бере з Левкових слухняних рук відро, підносить тому, що із забинтованою шиєю, – краплі води, цілі струмені води ллються йому на чоботи. Потім сам, підтримуючи відро за вуха, виливає в себе, справді виливає, а не п'є. Менший, просвітлівши, синюватими, припорошеними губами шепоче:

– Спасибі, дядьку.

– Хлопці, з вами случаєм Андрія Сердюка нема? Чи Василя?

– Нема, дядьку, нема. Сердюків нема.

Левко ледве дихав, знову кидав відро в криницю, притримуючи корбу мокруватими долонями, знову підходили люди цілими взводами, і ніхто не проходив мимо – казанки і баклаги ставали холодними.

– Ти, папашо, наш водочерпій. Крути, крути!

І він крутив.

Ще сипались парашути над лісом, кричали: «Десант! Десант!» Один із червоноармійців обдав кулемет водою, і той вдячно запарував.

Звідусіль гриміла стрілянина, десь поруч вибухнула хата, лелека з одним палаючим крилом стогнав у небі, шипіли кулі в мокрому піску.

Шофер-чуваш, весь білий, перехрещений бинтами, вискочив з легковика, кинувся до криниці й з докором звертається до діда:

– Як же це так, папашо? Води ж то нема, сама піщана каша.

Він намагається напиться з Левкового відра, шпурнувши своє шоферське, погнуте, але сердито спльовує.

– Невже криницю випили?!

Винищувач із чорними хрестами на брючному польоті пронісся над вуличкою, прикувавши до землі все живе. І впав чуваш, судорожно хапаючись забинтованою рукою за цямрину криниці. Левко також інстинктивно впав на землю під зруб. Куля навскіс пробила відро з брудною водою – з отвору вигинався чорний струмінь і заливав бинти на грудях, на руці чуваша, і, видихаючись, піщана каша залишалася тільки на дні – струмінь ударився в долоню вмираючого. На темному озерці долоні забілили хмарки, спалахи зеніток і блискавкою спалахнуло сонце – тільки на мить, потім рука в останній агонії стиснулася, чорні струмені пройшли через пальці, щезаючи в піску.

І все це – і вбитий чуваш, і небо в брудній долоні, і принишклий за цямриною дід, і під кущами поранені, зенітки в кущах лози –

відбивалося у божевільних від нерозуміння світу очах шестилітнього Івася, який прибіг до батька...

Найдовші літні ночі

Левко нишпорив за фотографіями синів, виймаючи з-за кожної по листу, здув з них порошок, узяв пачку поштового паперу, олівець, вийшов з хати.

Вчитель Скrekотень сидів на білій акації, прив'язуючи дrevко антени до стовбура, і Левко вирішив його не турбувати – чоловік зайнятий важливою справою. Потривожив Левко Келю, прийшовши на молочну ферму. Холодно було босим ногам на цементній підлозі, поки він пройшовся корівником, а руда Нюрка заверещала, коли запитав, де Келя:

– Вона коло бугая.

Келя дійсно стояла коло станка з іншими доярками: кожна з них тримала своїх корів за повідки, очі бабів лукаво поблискували серед переляканих коров'ячих морд. Чорний бугай-плідник розгулював з ветеринаром по колі. Левко відкликав Келю, та передала Зірку й Лініву сусідці, а сама прийшла в «червоний куток».

Левкові було незручно, і він загинав палець за пальцем, перелічуючи конверти. А Келя тим часом піднесла йому відро з молоком, напоїла його, витерла рукавом білі вуса і теж приємно зашарілася.

– Всім моїм годилося б вдарити по телеграмі, листи понаписувати. Ти мені скомпонуй, тільки б подешевше.

– Які листи?

– Ну, нащот того, що помираю я. І якщо вони совість мають, нехай прибувають на похорон. Ось. – Левко не дивився на Келю, а на дошку показників, проте на ній нічого не бачив. – А то я окуляри розбив, а поки випаде в город сходити...

Келя не знала, що й робити, чи присісти і листи писати, чи присоромити діда за такі вибрики, чи в доброму старому дусі почати загравати з Левком.

– На похорон?! І що то ви, дідуню, видумали? Навіщо вам синів тривожити? – і поклала лице підборіддям на повні руки і дивилася очі в очі. – На похорон? Ось осені дочекаємося, та горілки наваримо, та хлопці ваші з'їдуться – ну й вип'ємо та закусимо на ваших поминках... А я ще з вашим Кирилом потанцюю.

Так уїдливо шпигала вдовичка, погладжуючи підошвою своєї ноги Левкову ногу. Але бачачи, як поник дід, Келя пом'якшала і сказала, крутячи в руках олівець:

– Ну що толку писати олівцем! Сьогодні ось вечорком заглянете – у мене фіолетове чорнило є. Так це ви їх обманом хочете взяти, чи як?..

У великій хаті баби Маройки весела і дотепна збірня – і молодих, і підтоптаних: усе село ходить підстригатись до баби-перукаря, жоден із сільських модників не оминає її веселої хати.

Левко намагається потрапити на круглий ослінчик поза чергою, та його зупиняють найстарші, найповажніші модники. Деякі з них літніші за Левка, деякі – в батьки йому годяться.

– Ну, то як, Михтодю, пропустимо цього хлопчиська без череді? – киває один беззубий на Левка.

– А чиє то воно, Кириле, ввійшло, трясця його матері, і не поздоровкалось? Треба буде батькові сказати, щоб одрепіжив паском.

– Це Сидорів, царство йому небесне, меншенький, мізинчик, літ на двадцять менший за мене, та вже йому цвинтарним насінням запахло – не протовпишся за тими молодими на цвинтар.

– Ну, так пропустимо це пацаня поперед себе, коли воно на ладан дише, чи нехай в чергу стає?

– Всі рівні перед Богом.

І коли він сидів на ослінчику, а меткі руки перукаря міцно тримали його сиву голову, старий Никін хрипів своїм беззубим ротом:

– Гонучко, придумай-но Левкові підходящу зачіску для домовини.

А сусід Никонів докинув:

– Щоб не соромно було лежати в такій почесі, коли над тобою псалтир читають і на вшивання не кличуть, – лежи собі та салом запасайся.

Проте найдошкульнішими були бабські плітки-балачки. Сусідки, куми, свахи сиділи за довгим столом у глибині хати й тихенько душилися од сміху. А Маройка бігала від клієнта до жінок, пильнуючи за всім, усім раду давала: сусідки і свахи скубли пух із гусячого пір'я – повнісінький мішок обперся об довгу ніжку стола.

– Секлето, а ти не знаєш, котрий це раз помирає Левко Сердюк?

– Не знаю, щось не везе йому, бідному, не може вмерти.

– Кажуть, усі стеаринові свічки закупив.

– І заздальгідь батюшку задобрив.

Од жіночого сміху гусячий пух розлітається по хаті. Маройка соромить сусідок, кумів і свях, регіт вщухає, аж коли Левко не прокашлюється від пуху, а потім жіноцтво знов підсьобує старого:

– Так, так, сусідонько. Вчора була в крамниці, хотіла марлі на завіски купити, а продавщиця мені: «Дід Левко всюсіньку закупив, збирається помирати і хоче, щоб марля була у два слої».

– І хустини за ним не докупишся: збирається гробарям не які-небудь простенькі хусточки, а все шерстяні та шовкові...

...Онука Оксана порядкує в Левковій хаті, жовтою глиною мастить долівку, підводить охрою під стінами, трусить татарським зіллям і луговою м'ятою, протирає цілий іконостас фотографій – господа готується до приїзду гостей.

А дід Левко покашлює на подвір'ї – не дає спокою ядуха. Він щойно закінчив збивати труну. Вона готова і цілісінька лежить перед ним і вабить у своє сосново-кленово-вербове лоно. Дід повертає її на всі боки, ще і ще забиває цвяхи, щоб бува не розскочилася там, на тому невідомому підземному світі. Дід веселий і задоволений: нарешті він домігся свого, труна ніби вже є, жаль, поки що дощок не вистачає на віко. Лізе він на горище, тягне звідти добрий оберемок пахучого сіна і мостить його в труні.

– Бач, – киває Горпина до Оксани, – боїться твій дідок боки нам'яти на тому світі.

Дід підбиває сіно, потім потихеньку, щоб не розломити труну, влягається в неї. Босими ногами пробує дістати краю, але все вийшло дуже зручно – труна в міру задовга, в міру заширока: майстер знав замовника, і все вийшло дуже справно, тільки сіно коле в голову.

Дід схопився, побіг до хати, стягнув з тапчана квітчасте рядно, маленьку подушку. Розстелив, підтушковуючи з боків, розправив у ногах, поклав під голову подушку – і аж тепер улігся.

Коли це рипнула хвіртка – у двір з пакунком під пахвою чалапає бригадир Оксентій. Левка ніби водою знесло з домовини. Він хутенько стягнув квітчасте рядно і застелив зверху домовину – вийшло так, ніби це стоять собі звичайнісінькі ночви і господар не дуже хоче виставляти свої злидні, вкинуті туди для прання, перед такими поважними людьми, як-от Оксентій.

– Доброго вам здоров'ячка, Левку!

– І вам того, Оксентію.

– Оце баба передала вам ринку ковбаси. Ви вже вибачте, що ми не зразу боржок віддали.

– А хіба ви брали у нас ковбасу? Оксентію, щось ви плутаєте.

– Старий та забудькуватий ви, діду, стали. Вже не в пам'яті, як самі навіть односили до моєї господи, бо я такий був п'яний, що не міг і на ногах стояти.

Дід Левко отетеріло дивиться і на замотану білою хустиною ринку його ж таки виробу, і на кривого Оксентія.

– Оксано, було таке чи ні?

Оксентій підморгує до Оксани – не підведи, мовляв, скажи, що було, адже ти пам'ятаєш, чого викручуватись.

А Левко постарався подалі відвести Оксентія від непоміченої труни...

Рипнула хвіртка – і першим вийшов Оксентій.

Він тримав біля грудей двома руками новенькі горщики, він незмінно дмухав у них, а з них викочувався приємний для Оксентія гул. За бригадиром, піднімаючи через перекладину спочатку одне колесо, потім друге, викотив возика, оббитого по краях дошками, – в них упиралися горщики, глечики, миски й інше гончарське начиння – сам дід Левко.

І Левко під'їжджав від хати до хати, був хто вдома – діставав горшки, нікого не було – горшки ставилися на призьбу, на хатній поріг або ж просто чіплялися, як і в давнину, на кілки плоту. За дідом бігали діти і лозинами видзвонювали в глиняні дзвони.

– Не інакше, здурів Левко, – згідливо кивали біля криниці дві баби, пробуючи із новеньких, тільки що одержаних від діда ринок, свіжу джерельну воду.

– В останній обхід пішов.

– Кажуть, навіть круг гончарний нахвалявся побити перед смертю.

– Ви подумайте тільки!

– Не може вибачити селу образи, пам'ятаєш, Мотре?

– Ще б не пам'ятати...

І ось дві такі ж баби, одягнуті по-зимовому, біжать з горшками, повними тліючих вугликів, від хати до хати, потім зникають у сінях.

А зимовий морозний вечір наповнюється скрипом полозів. Двоє втомлених чоловіків, зарослих рудою щетиною, у великих чоботях, у замурзаних шапках-вушанках тягнуть невеликі сани. На них загорнута в кожух, накрита рядом лежить жінка – вона тяжко дихає, сходить парюю, китиці хустини давно вже стали бурульками.

Коли на вибоїнах вона зойкує, мужчини боязко озирються і циткають на неї – людська упряжка іде садами, ярами, городами, віддалік від пробитої дороги.

Мужчини вже було направилися до приземкуватої довгої клуні з осілим верхом, проминувши чорні зрізи соняшників, як раптом з відкритих дверей вийшли два поліцаї. Вони вели попідруки дівчину, що відбивалася від них.

– Кінчай, попалась, – умовляв її високий красивий поліцай.

– Приїдеш з Німеччини – ото будеш фрау! – П'яний веснянкуватий тлустяк з підбитим оком нахабно лапає спійману.

Мужчини, які везуть сани, залягли в яру, один із них рукавицею затулив рот жінці, що стогнала, рипіли ялові чоботи служителів рейху, покірно йшла, зневірившись у всьому, Оксана.

А позаду за ними пленталась Маройка, її мати, в одному сірому зношеному піджачку, несучи під рукою бутель самогону, і протягувала повну склянку вслід за дочкою, і кляла її на чому світ стоїть.

– А щоб ти грілась і не зігрілась! Казала тобі, сиди в шопі, танцюй, як холодно, не лізь у хату, шмаркачка! Вони тебе зігріють, вони тебе зігріють! Випийте, хлопчики, випийте, спасібоньки, що забрали її, спасибі, Грицьку, спасибі, Мусій! Спасибі, однокласнички...

Чи стогнала, чи то сміялась, випивала одним духом склянку за склянкою, і рипіли на морозі ялові чоботи односельців-поліцаїв, і билася в руках, чіпких і невблаганних, молода «фройляйн». І знову на ходу випивала Маройка, але тільки вже з бутля, яким так і не відкупилась...

Левко стояв за грушею і чекав сани.

Нарешті двоє мужчин зняли шапки – пара повалила від розіпрілих голів. Жінка з покусаними губами і руками перестала стогнати, тільки беззвучно задихалась. Параска вискочила з хати і, оглянувшись по боках, кивнула Левкові й двом пришельцям – сани залишились порожніми.

– Невчасно, Сидоре, сьогодні облава – в Німеччину гонять! – брався за голову Левко, радився з сином і другим партизаном, тихим і веселим.

– Просто з лісу – в Берлін попадем, – віджартувався той...

Параска розігрівала казанки, лила воду в миску. Малога Івася загнала на піч, щоб той не дивився на породіллю.

Жінка кричала ще надривніше, коли її винесли в комору – від хати до хати рухався поліцейський обхід, рипіли чоботи на морозі...

...За столом на дванадцяти стільцях сиділи поліцаї на чолі зі старостою. Гладкий, розчервонілий, він термосив своїх п'яних колег і підіймав тост за Левка.

– За господаря п'ємо! За господаря!

Товстий Мусій з підбитим оком реготав.

– А я знаю, чого він добрий! А я знаю! Він добрий, а синочки його де? Де його знаменита дюжина? Де твої братики? – тягнув за вухо Івася, який сидів у кутку.

Параска ставила на стіл картоплю в лушпайках, огірки, помідори, різала холодне сало, і раптом із комори пролунав несамовитий крик – кричала породілля.

Параска схопилася за голову. Поліцаї притихли, презирались. І тут Левко встав, обнімаючи старосту, і заспівав так, як він не співав ніколи в житті. За ним голос за голосом почали підтягувати сільські хлопці, яким зручніше було співати, ніж полювати за дівчатами і відправляти їх у Німеччину. Вони були п'яні, махали тяжкими головами, як коні в полудень, знову і знову наливали собі гіркої буряківки. Параска бігала туди-сюди, носила вологі гарячі ганчірки, казанки з водою, усміхалася старості в одній кімнаті, приймала роди в другій. Левко співав як божевільний, п'яний Мусій стріляв по миснику, розбиваючи вщент одну за одною всі миски, тарілки, куманці, баранчики. Біля дверей у коморі стояв Сидір зі своїм товаришем, вони тримали німецькі автомати наготові й не дихали.

А батько тим часом у божевільній агонії кричав, співав, бив свої ж горшки, крутив свій порожній гончарний круг – і цей гул, ці крики приглушували крики породіллі і перший різкий і тоненький, як соломинка, крик народженої дитини...

Прибігли за ним, і страшна звістка врятувала становище. Він одягнув куфайку, поставив відро на сани, щойно привезені з лісу, поклав гаки і, не усвідомлюючи, що робить, напівп'яний, напівхворий, потягнувся до криниці. Там уже стояли староста, поліцаї, люди, що збіглися. Сусіди перед ним розступилися, як перед катом. Левко прив'язався до ланцюга, два поліцаї крутили корбу,

ліхтар він тримав в одній руці, а другою рукою відштовхувався від льодяного наросту дерев'яного зрубу криниці. Левко спускався на дно. Вгорі горіли сині зорі, внизу, в круглому отворі води, освічена ліхтарем, плавала побита, утоплена Оксана – чорне волосся гойдалося у воді...

Її поклали на сани Левка. Вона зразу ж покрилася крижаною кіркою.

Матір її, Маройку, тримали за руки, але вона продовжувала вклонятися Левкові в пояс:

– Спасибі, Левко, спасибі за донечку. А тепер іди напувай їх!.. – Вона плюнула під ноги старості і, захлинаючись від ридань, знову кланялася.

– Люди добрі, ми ж народ підневільний, – оправдувався староста, а веснянкуватий Мусій зняв поліцейського кашкета, сидів на снігу і ридав по-дитячому. Суха, висушена Мотря, яка несла в горщику тліючі вуглики, затуляючи їх долонею, щоб вітер не задув, раптом з усього розмаху кинула горщик під ноги Левкові. Розсипалися чорні черепки, а жар шипів і ставав чорним на білих заметах.

– На, візьми, вдався своїм горшком, сволото продажна!

– Був один чесний, і той продався, – кричала друга жінка, і також кинула горщик під ноги, хоча в ньому й не було жару...

...Стояв стовп диму над Левковим комином, везли утоплена, розбрелися в різні кінці села поліцаї, рипів сніг під ногами, і як тільки Левко підійшов до свого порога, ще один чорний горщик розсипався вщент, ударившись об білу стіну хати.

...Левко зайшов до породіллі. Параска витирала її спітніле чоло; жінка запитала, ледве рухаючи блідими губами:

– А де хлопці наші?

– Мовчи, лежи і мовчи. Пішли. Пішли.

Кричала дитина, спала безтурботно жінка. Левко машинально крутив свій порожній гончарний круг босою ногою і тремтів, як у пропасниці, – цілу ніч розбивалися горщики об стіну гончара. Один влетів у хату, розбив подвійне скло; Параска перехрестилася і

затулила вікно подушкою. Зачорнів, як від галок, весь город, по всьому подвір'ї валялися черепки від мисок, глечиків, тарілок.

А коли вранці жінка дивилася на Левка посвітлілими очима, запитала:

– А як її назвемо? – і кивнула на маленьку запеленану грудочку, Левко відповів:

– Оксаною.

Узяв відро і підборну лопату, вийшов на подвір'я. Але жодного чорного сліду не залишилося на подвір'ї, ні на подвір'ї, ні за хатою: на всіх черепках лежав пухнастий шар білого снігу. Білого, до солоної різі в очах. І тільки чорні кури дзьобали білий сніг. І тільки коли Левко пройшовся в чорних чоботях по білому подвір'ю, а сніг усе сипав і сипав, чорні язика битих горшків підіймалися просто з-під ніг...

Це не перша ніч, коли старому не спиться, проте й сьогодні він уперто будить онуку. Оксана спить солодко, розметавши голі руки й ноги на широкому ліжку. Вона повертається лицем до стіни, та жодної уваги на діда...

– Оксано, Оксанко, пробудись-но.

Оксана тре кулаком очі:

– Діду, знаєте що, ви вдень собі доспите, а мені он знов треба бігти на ферму. Не чіпайте мене.

– Оксанко, дитино моя, – дід протягує жалібно, як баба Параска, – пробудись, маю тобі щось сказати!..

– Сказати, сказати! Вже ви мене сто разів будили. Знаю я, що ви скажете: «Оксано, не їдь до дядька Петра і не їдь до дядька Максима, коли я помру, а їдь до дядька Івася». А я, може, не хочу нікуди їхати. Може, я хочу заміж, а ви мене позорите на все село, до молодниць чіпляєтеся на старості літ, отой проклятий гроб собі зробили на посміховище. Он мене Радій покинув через те. Ходив-ходив, сміявся-сміявся, та й покинув. – Оксана почала сердито, а

потім перейшла на звичайнісінький плач, упавши на дідові старечі рамена, а він голубив її і шепотів:

– Ой дитино, чую, кінець мені! Чую, що помру сьогодні!

Оксана стенулася.

– То й умирайте. Хоч би вже людей не смішили. Дайте мені спати.

Левко обережно перекладає дівочу голову зі своїх колін на подушку, накриває ноги онуки теплою хустиною і чалапає до відра з водою, де плаває кружальце місяця.

Найдовші червневі ночі для Левка – це ті, коли ні синів не діждешся, ні дощу, а вмерти сил не вистачає.

Лежить він у труні, перевертається, дослухається до нічних шумів. Місяць стоїть над ним незрозумілий і далекий, сини не їдуть, гуркоче вдалині трактор, що гонить воду з річки на колгоспні ферми.

Оксана, звичайно, і не згадає про ятері на Стариці, коли він помре, і зогниють вони в мулі. І знову Левко, захопивши відро з собою, пробирається вигоном на великі луги. Простує під великими копицями сіна, де похропують косарі. Обережно так торкає коси, що стоять зіперті об дупло спаленої блискавкою верби. Береться за край кісся і легенько згинає його – бринить криця під руками, тихо подзвонює. Левко повільно і вимучено довго треться бородою об тупий край коси. Підіймається котрийсь із хлопців-косарів, зачудовано дивиться на діда, потім б'ється головою в лугову траву – сон бере своє. Лише рибалки не піддаються сну. Місяць, вистрибнувши з-за хмар, пірнає між посрібленими поплавками.

– А, попалась! – стежить старий за щукою, що летить за волосінню.

Потім носом човна розштовхує очерет, лякає чутливу сім'ю диких качок, витрушує ятері – карасі й верховодки сиплються в місячних блискавках на дно човна, що поволі розламає місячну стежку.

– Ось і юшка буде на похороні!

Левко звертається вже до риби чи до верби, а може, до самої принишкої нічної річки, що тихо поплюскує в борти човна:

– Треба добренько помитися, щоб менше бабам роботи було. А то як почнуть мертвого шурувати, аж напаряться, – і пробує воду ногою. Вибирає плесо з пісочком, ставить відро з рибою на землі, роздягається і, помітивши одірваного гудзика на спідніх, злиться: – І скільки вже нагадувати Оксані: приший ти мені гудзика. Ех, Параска, все робила мені без напominанія.

Ляпотіння води розноситься по тихих лугах.

І ось один із рибалок тре дідові спину шовковистою зеленою травою. Дід стоїть ледь зігнувшись, задоволено крекче.

– Чого це, діду, серед ночі? – допитується рибалка.

– Завтра в армію піду, – жартує Левко. Потім вділяє кілька карасів рибалці-невдасі зі свого відерця, береться за дужку й тягне за собою ятері.

Скрикує на призьбі під розложистим кленом пара, злякавшись білого діда-сновиду.

Рипить корба в нічній тиші, і завиванням на неї відгукується Кудла.

– А запався б ти, ану, помовч, – тихенько кричить на нього господар. Кудла тихо погавкує у відповідь. Босі ноги одхиляють молоденьке картоплиння і квасолиння. Дідові видно, як у сусіда за тином нічну темінь розпанахує вогонь. Смалятина вдаряє у дідові ніздрі. Дармидон і Дармидониха вовтузяться коло свині, перевертають її з боку на бік на обсмалених цеглинах.

Сусіди трохи перелякані – вони аж ніяк не чекали побачити перед собою старого Левка, котрий обходив їх удень десятою дорогою.

– Боже поможи вам, – несподівано виплинуло у Левка.

– Спасибі, – здивовано Дармидон, одказує що із засученими рукавами порається коло вогню.

– Нічого кабанчик, – знову вставляє Левко.

– Богу дякувати, добре сало буде, на долоню, – примирливо відповідає Дармидониха.

– Ну, я пішов. – Дід знову взявся за відро.

– Бувайте здорові, – одказують здивовані вкрай поступливістю і примирливістю діда Дармидони.

Дід іде через картоплиння додому і на подвір'ї зі зла виливає воду з відер на гнойовище.

– Тьху тобі, зовсім перевівся, навіть ворогові дулі скласти не годен. Не інакше, як помру сьогодні...

І вплив у пам'яті той день повоєнного голодного року, коли Левкова Параска ледве дісталася додому. І в тому спогаді так багато місця займав Дармидон.

У селі більше землянок, ніж білостінних мазанок.

– За податком ідуть! За податком! – біжать хлопчак, притримуючи штанці однією рукою, спішать виконати свою одвічну місію вістунів.

За кілька хат од Левка з'являються фінагент у важкому кавалерійському галіфе з червоними лампасами і високий, до чорноти просмалений об'їждчик у зеленому картузі з чорною околицею – Дармидон.

Левко хитро підморгує підліткові Івасеві, ставить помальовану смолою драбину і, чіпляючись за джгути сухої ненадійної смоли, викарабкується до самого димаря – це мідна розкраяна німецька гільза. За ним натужно тягнеться малий Івась: в одній руці в нього, майже під пахвою, довгий нерозряджений снаряд, в кишені віддулися молоток і обценьки.

Батько з сином спокійнісінько всідаються на кону даху і починають неспішно знешкоджувати страшну зброю. Промені сонця виграють на полірованому стволі гільзи.

– Киш у хату! – гонить переляканих, але цікавих синів рудувата сусідка, вона визирає з напівпричинених дверей землянки.

Тікає баба, оглядаючись на свого збожеволілого сусіду, біжить з цинковим тазом по розсипищах білих, пойнятих фіолетово-синім блиском, шкаралущах молюсків – у тазу підстрибують свіжовпіймані линки.

Тікають від проклятої Левкової хати фінагент з Дармидоном у зеленому військовому картузі.

– Ой, гляди, Левко, приведемо міліцію, коли податку не заплатиш!

Та Левко так дзвінко, так хоробро б'є молотком по снаряду, що Дармидон тікає подалі, а однорукий фінагент присідає з переляку. Залягла в кущах, очікуючи вибуху, баба Маройка – в її руках задихається леггорна з червонястим гребенем.

...Уже на подвір'ї, під грушею, топчучись біля труни, старий перевдягається в свою найдорожчу одягу: натягує свіжу байкову білизну, а стару складає на прохолодній лаві, одягає чорні святкові штани, взувається в нові черевики, вийнявши їх з картонної коробки, і, поцілувавши внучку в чоло, зауважує, що черевики затісні. Трохи розпускає шнуровку, влягається в домовину, складає руки на грудях.

Потім, щось згадавши, ще раз схоплюється на ноги, виносить люльку, виймає зі старих штанів кисет з турецьким тютюном, шукає сірники і, полінувавшись знову вставати, засинає з нерозпаленою люлькою в роті...

І прийшов судний день

Вони йдуть полем. Одні несуть вінки, нанизані на руки, інші – валізи. Похоронну процесію замикає хлопчик у блакитній матросці, та Сидір Львович – інспектор обласного комітету ДТСААФ. В усій його пониклій під сонцем постаті – вид людини начальственої, авторитетної, яку незаслужено образила доля. Поряд чимчикує десятилітній хлопчак із вудилищами – його син.

У сорочці з червоного сатину, з підкоченими рукавами, пріє од ваги валіз завгосп риболовецького колгоспу Петро. Він лає під ніс свою опасисту половину – Наталку.

– Ти в них, напевно, гантелей наклала.

Наталка вища від чоловіка на цілу голову. Вона ніяк не може заспокоїтися, тому все запитує:

– Так що ж вона тобі сказала?

– Сказала: помер батько, навіть у домовину вже поклали.

Маленький кощавий Артем, електрозварник, у жовтих слюдяних окулярах підбігає до Петра, щоб ще раз почути вістку. Од нього не відстає напнута білою хустиною, завжди всім і в усьому співчуваюча дружина Настя.

– Не може ж бути!

– Кажу вам, поштарка сказала: «Лежить, – каже, – наш Левко в домовині під грушею».

Наталка ставить важкий чемодан на стежку і наривається на Петра:

– А я тобі що казала? Он бачиш, помер уже. А ти ж торочив: «Чорт його не залоскоче». А тепер що? З ким дітей на літо залишимо?

Розгніваний коротенький Петро теж ставить валізи на землю, хапає свою половину за плечі, завзято термосує нею:

– Ану цить, стерво, а то пригалушу на місці! Ти що, оглухла? Батько помер! Спочила б ти навіки!..

Тим часом Артем скидає свою яскраву, з видами Бомбеїв і Сінгапурів сорочку, натягує на спітніле тіло чорну, дружина заправляє її ззаду у штани. І знову процесія йде далі...

А в селі вступає в свої права клечальна субота. Жінки несуть од річки татарське зілля в ряднах, з полів – сухий духмяний чебрець. У стріхи помазаних свіжобілим вапном хат стрімляється клечання.

Хлопчаки ж відчахують клечання з розлогого американського клена в Левковому садку, і даремно захрипло лютує, заливаючись не своїм голосом, патлатий Кудла.

Стоїчне терпіння верхолазів і дитяча мужність пояснюються дуже просто і жорстоко: дід Левко помирає – лежить у труні під грушею, а за клечанням бігати в ліс – цього ще їм не вистачало.

Та старий не може довго стримуватися – він пацає ногами в домовині, підводиться навсидячки, знову, махнувши на все рукою, лягає в духмяне сіно. Нарешті його аж ломить, ніби одчахується од нього оте зелене клен-дерево. Він упирається в ребра домовини і спішить у садок на собачий лемент.

Хлопчаки сиплються, як перезрілі груші: тріщать штани, заголюються животи. Наздоганяє їх Левко: собака тягне його на свою повну застояну силу, псові так кортить зігнати оскому на тугих, пропечених сонцем хлопчачих литках.

Та ось батько побачив похоронну процесію своїх давно очікуваних синів, що так поволі й статечно наближалися з берегів. Іде Петро з дружиною й дітьми, військова виправка відчувається в ході безрукого Сидора – рукав чорної сорочки в кишені, тягнеться з валізами подружжя Артема і Насті. Внуки несуть траурні вінки з чорними муаровими стрічками.

Навпроти цієї урочистої процесії вилітає засапана згряя втікачів-верхолазів.

Переляканий Левко вже присів, щоб не потрапити на очі синам, та застояний пес домігся свого: він вирвав лискучого ланцюга з

нетвердих рук, аж старий упав і поповзом під кущами агрусу й смородини дістався до труни.

Захеканий, спітнілий, груди ходять ходором, лежить Левко, всім тілом дослухаючись, як Кудла приймає його синів.

А собака нікого вже не пам'ятає: стільки років ніхто додому не потикався. Він кидається то до опецькуватого Петра, то до переляканої Наталки: валізи жалко залишати на лузі, та страх проймає до кісточок. Діти відбиваються вінками від настирливця – квіти розриваються, вінки розтоптуються.

Підоспіла Оксана поставила відра долі, біжить на допомогу, рятуючи родичів од Кудли.

– Ой Господи, дядько Артем! Ах ти, гаде нещасний! – Онука встигає і рідню привітати, і пса приструнчити.

– Дядько Петро! І Шурик тут! Щоб ти навіки затявся! – Прив'язує Оксана розлютованого пса й спішить з нежданою новиною до діда.

Ні живий ні мертвий, увесь мокрий від біганини й переляку, лежить із заплющеними очима і складеними руками на грудях батько своїх синів. Він чекає...

Рідня оточила Левка півколом. Винуватець, тихий і присоромлений, лежить на сіні, мов на розжареному вугіллі.

– Що з вами, тату? – нахиляється над ним Артем. Разом із ним нахиляється і його сухенька дружина. Батько довго одкашлюється, затикає під себе край рядна і починає:

– Зле мені. Тіло ломить. Кашляю. Ядуха. Грижа. Серце не робить. Руки трясуться. Зубів нема. Не бачу.

– А нас бачите, тату? – єхидно й делікатно дошкуляє Петро з розірваною штаниною.

– Бачу, що ти приїхав, пузо своє відгодоване привіз, очі б мої тебе не бачили. А ти нас із Оксаною хоч раз на рік бачиш?

Левкові важко ляяти навлежачки, і він поволі встає, спочатку лає сидячи, потім його обережно підводять, та він одштовхує простягнуті до нього руки родини.

– Я сам, обходився без вас і тепер обійдусь.

З усіх привезених подарунків старому, крім відрізу з чорної шерсті і вузьких модних черевиків, найбільше припала до смаку велика алюмінієва миска.

– І розумник ти в мене, Артеме, хоч викупаюсь...

У розсохлі старі ворота влітає блискуча чорна «Волга», шурхотить шинами по розсипаному хмизу. З машини виходить астроном, чи, як його величає Левко, звіздар Максим, з кучерявою чорно-синястою борідкою, і міцно збитий з бульдогоподібним обличчям слюсар за професією і борець за покликанням флегматик Василь.

– Ну й чагарники ж розвів, – простує старий до щойно прибулих дітей, та потім, усміхаючись, обминає їх і молодцювато поспішає до машини, обережно мацає фарбу, тарабанить по товстому склі і хоче натиснути на випуклу кнопку багажника.

– Тату, я сам усе зроблю, я сам! – злякано підходить Василь і обережно відтісняє батька від багажника, показуючи йому ящик із пляшками пива на задньому сидінні.

– Сам, сам! А може, старому найшла охота тобі допомогти, коли ти йому не допомагаєш, чемодани піднесу... – І старий знову тягнеться до випуклого чорного багажника.

– Тату, ми самі відчинимо, – поспішає на допомогу братові кучерявий звіздар; усі забули про свої розпаковані валізи, сини поскидали черевики за прикладом батька і босі товпляться з дружинами навколо «Волги», а Левко, вкрай здивований незрозумілою поведінкою Василя, намагається відчинити багажник – кнопка йому не піддається.

– Ану, одчини! – наказує він синові.

Василь розводить руками, Максим сміється. Оксана завмерла з чавунком картоплі в руках. Левко ж дивиться войовничо і владно. Ніби чорне надкрилля жука, зводиться кришка багажника: на жовтих шкіряних валізах лежить стандартний траурний вінок з металевим подзвонюючим листям та чорною муаровою стрічкою. – Тату, це я про всяк випадок! – виправдовується син.

Левко злісно грюкнув кришкою серед німої тиші й помітив за спинами то похилених, то насмішкуватих синів легеньку постать золотоволосої Соломії – вона ніби світилася ізсередини й тихо всміхалась тонкими вологими губами.

– І ти, доню, теж приїхала мене ховати? А де ж мій син, де ж Івась? Як же він не побоявся таку гарну жінку з такими телепнями одпроваджувати?

І золотиста жіноча голівка опинилась у старого на грудях.

З Левкового двору виїздить машина. Дід зачиняє ворота, трохи підіймаючи їх легшим, струхлявлім краєм, і заспокоює жінок, що залишилися, звертаючись до Соломії:

– Не журись. Я тебе на цвинтар сам поведу. А поки обходься без свекрухи. – І старий не знає, з якого боку підійти до невістки, що так йому сподобалася.

– Пішком би годилось на могилу матері, так ні, машиною, – продовжував старий бурчати, приміряючи нову сорочку перед дзеркалом і ненароком струшуючи сльозу, щоб невістки не побачили.

«Волга» зупиняється біля воріт цвинтаря, обкопаного довгим глибоким ровом. Деінде над могилами вишні, кущі бузку, шовковиці. Але загалом він справляє враження трохи запущеного пустиря – це старий цвинтар, до нього тулиться новий, з новими хрестами і зірками, відвойовуючи простір у безмежних полів. Над обома цвинтарями високо підноситься самотня ялинка – це вже не дерево, а сама його видимість.

Над струнким височезним стовбуром, зачепившись за залишки глиці, лопотить паперовий змії, розмахуючи хвостом.

Сини ходять по цвинтарю, як по лабіринту. Ніхто з них не знає, де ж могила матері. Вони блукають від однієї могили до іншої, та все дарма: ніякі прикмети не потрапляють на очі. Сини не дивляться один на одного, тільки Сидір кричить на Петрів виводок, що гасає по могилках ззаду за процесією. Нарешті один із синів, напевно,

надумався запитати хлопчаків, що обламували клечання на рові, чи бабу Маройку, що стояла з велосипедом на стежці з пучком чебрецю, припнутого до багажника, але не наважився – соромом спалахнуло його обличчя. Він зразу ж повернувся до процесії й першим поклав свого вінка на одну з могил. Вінок задзвенів бляшаним листям. За ним, майже не зупиняючись, поклали вінки всі інші, не дивлячись один на одного, попрямували між гробками до машини. Пилюка знялася між деревами в напрямку Левкової господи...

Баба Маройка поклала велосипед на стежку, вирвала пучок чебрецю й пішла до могили Параски, яку так і не знайшли сини. Вона розклала чебрець по барвінку – могила була зелена і чиста. Потім баба позбирала з чужого гробка щойно принесені синами вінки і теж поклала на могилу Параски, перехрестилась і лячно озирнулася на високу-височенну ялину, де гучно лопотів паперовий змій, розмахуючи хвостом над опустілим цвинтарем...

Потім вони сиділи обоє поруч на лаві. Левко на очах ревливих невісток приніс Соломії пухнасту японську подушечку, щоб м'якше сиділось, і попросив її:

– Навчи ж мене, доню.

І Соломія брала його жовтий, поїдений тютюном вказівний палець у свої тоненькі й натискувала ним на вмикач білого портативного магнітофона. В приймачі щось вищало, стукало, шелестіло, було чутно суперечку: «Вже готово? Тихше, вимкни приймач. Ну, з Богом! Пусту мене, що ти витворяєш? (І жіноче вищання з приймача – невістка зашарілась.) Тату (і кашель, і рипіння крісла, і віддалений посвист літака), тату, ви ображаєтесь на мене, що рідко пишу, зате такого листа, говорящого, ви ще не отримували. Прийміть Соломію суворо, та не лякайте її своїми білими вусами. А я приїду трохи пізніше, слідом за нею, – зараз випробування нової марки, не можу вирватись, та коли...»

Левко слухав, скоцюрбившись грудкою, так було добре Левкові, ніби цвіркуну в суху зоряну ніч, він навіть дихати забув...

– Подумаєш, здивувала – привезла коробку! – обурювалась збоку Наталка, розповідаючи Насті про свої лиха. – Ми тільки-но на курорт зібрались, а тут ця сумашедша телеграма. Приїхали – і все даремно: живий, йому хоч би що...

– Забожись, що це сам Івась говорив, – недовірливо запитує Левко невістку, коли та його ж жовтим пальцем натисла на інший шерехуватий клавіш і голос щез.

– А спробуємо вас записати, тату, може, тоді повірите?

І вони бавилися магнітофоном, слухали дивну музику, а Левко кривився, Левко не знав, що говорити в мікрофон, і найкраще записався неждано настиглий його ядушливий кашель, а Наталка докірливо похитувала головою:

– Що старе, що мале – один розум...

Всідається за столом родина, вся дюжина стільців заповнена, лише один стілець у центрі вільний – для Левка.

– А де ж тато?

– Їй-богу, понесло його за водою.

– Зараз він влаштує церемонію.

Оксана й невістки витягують із печі горшки, Сидір Левкович із Шуриком всілися на покуті. Артем виграє ложками, Настя крає домашній хліб, притискуючи буханку до грудей, і складає окрайці у велику білу миску Васильківського заводу.

– Дивіться, сьогодні навіть коньяк «три гички» дістали.

Горпина ставить на стіл літрові бутлі самогону з кукурудзяними корками, відставляючи подалі коньяки, казенні кислі вина.

Петро виглядає у вікно, потім швиденько скидає туплі і, напустивши шевелюру на обличчя, сідає на батьків стілець. Він повертає обличчя до повеселілої родини тим боком, де в Левка світяться всі зуби. Він імітує батьківські рухи, і в манері людини, якій достобіса набридли всякі застольні анекдоти, всякі дурнуваті реготи, намагається сказати те, що належить йому сказати по праву батька.

Сім'я очікувала видовища, Оксана подивлялася у вікно – не нахопився б зненацька дід.

А Петро віщав голосом старого:

– От, люди добрі, дочекався я синів. Не всіх, правда, та хай йому скрутиться, хто не приїхав на батькову смерть. Тож як ви розлітаєтеся завтра, то позавтра й почнемо гостювання з доброго діла: разом, усією родиною виллемо криницю.

Тут один із Петрових хлопців потягся до миски, не дочекавшись патріаршого благословення глави сімейства. Петро так огрів його дерев'яною ложкою по лобі, як справжнісінький дід. Хлопчєня захлипало, а Наталка насупилась:

– Сказ тебе взяв би – дитина без голови зостанеться.

Та Петро й далі копіював старого:

– Коли з головою приїхала, з головою й відпровадимо. Цить ти! Не привчили вас до порядку. Так ось, цю криницю ми ще з вашим дідом викопали. У кожного із вас, любезні мої синочки, нарівні з материнським молоком ходить ця вода.

– Ой Господи, і як же славно, – зловила сльозу кулаком Оксана, – як жалко, що дід Левко не почує.

– Тільки декому пішла вода чиста як сльоза, а от, приміром, Петрові, – Петро на хвилю знову став слухняним сином, щоб зразу ж перевтілитися в батька, – Петрові, напевно, із жабуринням завжди тягнули, от і вийшов він тепер пришелемонений трохи, йолопуватий.

– Тату, чого-то ви на мене нападаєтесь, я, може, до сусіда ходив воду пити, а вашої й не куштував, – спробував одбутись жартом Петро-син.

...І вже сам Левко, причесаний, делікатний, ніби вів далі почате сином у його ролі:

– Так хто ж тепер полізе в криницю? Прийдеться, напевно, свої сімдесят літ опускати, а то в кожного персональна колька в боку, в того серце несправне, той худий – на вітрі не встоїть, той безрукий, той безголовий. Сам полізу!

Старий перервав свою імпровізацію і повів оком у бік Оксани, що так і тяглася своєю юною статтю до зібраного нарешті родинного товариства, так і світилась, як свічка на каштані в травневе запаморочливе розмай-небо.

– А ти що сплещеш, господине кирпата?

– Мене опустите, дідуню, я ж тоненька.

– Тебе ще треба заміж спершу видати, а потім уже опускати в оту холоднечу. Сам полізу, – ще раз завершив підпилий Левко...

Родина сиділа на призьбі, перекидалася жартами, відпочивала.

На вулиці тарахкотливим голосом заговорив мотоцикл, близько до штахет підкотив ІЖ. Із заднього сидіння легко зіскочила жінка, лишивши за кермом маленького чоловічка в темних окулярах, що зрісся ногами з машиною.

Жінка була висока і струнка, ступали легенькі літні черевички, як вилиті, лежали на ній чорні з іскорками штани, шурхотіла припорошена блакитна вельветова куртка. Довгі смагляві пальці правої руки вимахували вогнисто-фіолетовим букетом будяків, ліва рука нервувалась у кишені.

Вона роблено спокійно одчинила хвіртку і, закинувши назад красиво посажену голову, мов скакова лошиця, напівзлою-напівсумною ходою пройшлась по подвір'ї.

Левкова родина завмерла од несподіванки.

Наталка злякано відкрила рот, Артемові заманулося поставити взуту ногу в миску з водою, а юна Оксана всією поставою потяглась до прибулої – та легенько і розуміюче поплескала її по щоці.

– Тьотя Марія! – В голосі Оксани прорвалася така очікувана радість, що жінка машинально одірвалась од неї й дикувато огляділась.

Левкові невістки дивились на неї, як дивляться вимотані під хомутом коні на вигадуваного для скачок, облитого сонцем півторалітка. А Марія злісно помахувала трьома будяками – вона

вишукувала очима бодай непримітний слідочок того, ради якого поспішала сюди на мотоциклі.

– Вона? – з легким презирством і потаємними ревностями оглянула зняковілу Соломію, вибравши з-поміж інших невісток ту, котра могла б бути Івасевою, допитливо зміряла її всю – від маленьких струнких ніжок до посипаного пилком вагітності лиця.

На порозі хати виріс підпилий Левко. І Марія відразу ж зломилась. Без єдиного слова, швидко пішла до хвіртки, потім побігла. Голова її схилилась, і лише яскрава дикувата квітка будяка горіла, дотлівала, а згодом і погасла.

Маленький Маріїн супутник вивів мотоцикл на дорогу, й вони поїхали. Левко, взявши Соломію за руку, кричав навздогінці:

– Нема Івася! Нема і ніколи не буде для тебе, стерво! Ось вона – моя невістка! Чуєш, дохторшо?..

Чоловіки мовчали, жінки, виведені з шокового стану, намагались виговоритись і звільнити себе від незручності.

– Іч ти, як вирядилась!

– Тепер, певно, жалкує, що покинула.

– Це він її покинув.

– Знайшла тепер лобуря з мотоциклом.

Чоловіки тікали од бабських теревенів, лише Петро знущався:

– Мені б таку жінку, я б її не випустив з рук.

– Ні слова про цю стерву! – крикнув Левко домостроївським голосом, і жінки йому вдячно усміхнулися.

Соломія, напружуючи всю силу волі, намагалась не заплакати. Та коли Левко невпевнено і боязко поклав свою смагляву руку на золоту голівку, вона захлинулася слізьми.

– Вона така гарна!

– Мій син теж гарний! – невдало потішав Левко невістку й поперхнувся од незручності...

Під грушею, під липою, в хаті, де навстіж розчинені вікна й двері, де вологий нічний вітер вигулює так привітно і розмашисто, скрізь –

на ліжку, на тапчані, просто на свіжозмащеній глиною долівці, на запахущому сіні, абияк накритому ряднами, – скрізь спочиває родина, вперше і востаннє в житті так однотайно зібрана на батьківській землі.

Левко смалить чорну продовгувату люльку, вона закінчується химерним – не злим, фабричним, а добрим, сільським – Мефістофелем з дивною, власної фантазії, інкрустацією.

І коли до нього, викликана маренням із того світу, підходить шістнадцятилітня Параска, красуня з ледь окресленими шнурками брів, у білій нічній сорочці, в поликах, боса, трохи соромлива – майбутня мати його дванадцятьох дітей, така ж юна й лукава, якою була піввіку тому, і він, посипаний сивиною мужчина, веде її до своїх синів.

– Невже це ти, Параско?! І яка ж ти молоденька, ніби вчора нас посватали.

– Ще двоє з фронту не повернулось, а двоє – просто нікудишні.

Артем – електрозварник – з дружиною зігнулися калачиками на широкій койці-розкладачці.

– Цей мені миску привіз. Сім років тому як пообіцяв, а й досі не забув – пам'ятливий.

Сидір Левкович із Шуриком сплять на ліжку – батько в зеленій смугастій піжамі з начальственным неспокоєм збив простираadlo з ноги, те єдине простираadlo в господі, котре йому, єдиному, простелила Оксана як заслуженому родичеві. Простираadlo приберігається в цій господі для найбільш персонистих гостей, яким не дай боже намуляти боки на твердому рядні сільського виробу чи наштрикнути вночі випещене тіло об кляту кострицю, якої баба не вибила як слід об бительню.

– А Сидір наш став тепер дуже хворобливий, раніше він сюди не приїздив – часу не було, а як погнали його з партійної лінії на профспілкову, а звідти аж на досаафівську, – тільки внески приймай та стріляй з малокаліберки, – так він уперше за десять років і батька побачив. Дуже хворобливий, похмурий, надутий такий...

Левко веде свою молоду дружину за руку, а вона його запитує, поправляючи фарбоване рядно на одному з синів:

– А як же тобі ведеться?

– Мені якось незвично серед них: тепер вони ніби за мене доросліші, всі посміюються надо мною, ніби я маленький.

– А це хто? Онучок? – запитує Параска, показуючи на наймолодшого циганчука, що зривається на ноги уві сні.

– Ні, це наш мізинок, он родимка на щоці, хіба не бачиш. Цей дуже принциповий.

Дід закашлявся довго і протяжно, аж дехто скинувся спросоння.

– Ти, Левку, – каже дружина, – коли в тебе ядуха, до докторів не ходи – всі вони коновали. Шукай багульник, шипшину пий.

На двох стареньких кожухах спочиває Петро з сім'єю. Одне з онучат раптом стало хлипати, термосуючи матір. Проте ця товстуха Наталка тільки на другий бік повернулася.

– Хіба ж це мати? Я б уже тричі прокинулась, – ображено повела Параска і сама, взявши хлопчενя на руки, своє незнане онуча, понесла його за хату. Дитя попіяло в найзвичайнісінький спосіб, і бабця знову поклала його до сплячої матері.

Левко приміряє один із синівських капелюхів, потім вішає його на суху галузину.

– А ти знаєш, як я дізнався, що наш льотчик удруге оженився? Приїхав він додому, я принюхався до кашкета, чую – не той жіночий запах, духи не ті. «Розвівся?» – питаю. «Як ти знаєш?» – він на мене скося. Так я перед ним і не розкрився. Я, старенька, по кашкеті все зрозумів, дуже він якось чудно пахнув, не тою жінкою, що бувало.

– А чого він розвівся?

– Сьогодні була та, перша. Крепко гарна лікарка, та тільки вже зла дуже, та тільки дітей не родила. Нічого була пара, та тільки обоє були самі по собі.

Зривається вві сні Соломія, золоте волосся розсипалось по чорній оксамитовій подушечці. Параска вдивляється в її зав'язане ластовинням лице, співчутливо шепоче:

– Дісталось їй, бідній, з Івасем.

У Левковій труні сидить у місячному сяйві квочка і тихенько перемовляється зі своїм пухнастим потомством, маленькі грудочки злякано ворущаться, а сонна курка знову поринає в непам'ять, пригорнувши курчаток крильми.

Старому незручно, що Параска обдивляється його труну, та його рятує згасаюча над хатою зоря.

– А звідар образив мене. Коли б, каже, не син ваш у небі, ви б і на зірки ніколи не дивились.

Левко прочиняє дверці, всідається за кермо машини, а Параска придивляється до кирпатого борця, що саме розлігся обіч «Волги», дослухається до його дитячого прицмокування, і ані крихти уваги на діда-шофера.

– А ти знаєш, – ревниво нашіптує Левко дружині на вухо, – це не його власна машина. Мені звідар проговорився. Це він для форсу – довго гроші збирав, а потім напрокат дістав, аби мені памороки забити. Ось, мовляв, батьку, до машини дожився... Не розумію я їх, і як мені вмирати прийдеться, коли вони якісь невлаштовані – кожен помочі потребує. І з кожним разом усе більше незнайомі мені, ніби і не з мого коріння – одна видимість сердюківська.

Потім вони сиділи удвох над магнітофоном. Левко брав своїми жовтими, поїденими тютюном пальцями маленький холодний палець своєї дружини і натискував на клавіш.

– Ось зараз почуєш голос Івася.

Та з приймача було чути лише здушливий кашель Левка, стрічка йшла в зворотному напрямку, старий не знав, як собі допомогти. Спочатку навіть зняковів, а потім вони, притулившись одне до одного, спокійно слухали зрозумілий голос свого сина з якимись незрозумілими словами, хитаючи головами в такт мимовільних абракадабр, ніби дрімали над палахкотливим вогнем лежанки, ніби прослуховували магнітофонні записи все своє життя.

– Тільки голос у нього простуджений, – зауважила Параска, коли Левко натиснув її холодним пальчиком на інший клавіш, – мабуть, і

ця, – вона кивнула на сонну Соломію, – не дуже доглядає його.

Син

На чорній «Волзі», що стоїть серед подвір'я, походжає ґалаґан у штанях. Він уже було звівся навшпиньки, щоб кукурікнути, коли його зігнав Андрій.

– Ану, Петю, марш, дай старому поспати.

– Чого тобі? – повертається до брата опецькуватий завгосп. Він із Сидором досукує мотузки і випробовує їх на міцність. Артем же зняв хвіртку й вистукує на завісах, забиває цвяхи на місце поржавілих і випалих.

– Тихше, Артеме, батько ще спить.

– Коли збудимо, од нас не відстане.

– От буде йому сюрприз – прокинеться, а криницю вже вилили.

У чорній «Волзі», привільно розметавшись на задньому сидінні, лежить Левко; він за всім назирає в люстерко, все чує, та навіть оком не моргне, лише тверді п'яти вовтузяться в ледь прочиненій кабіні.

Йде з гаками, з гумовими чобітьми, з куфайками, з відрами вся родина, що прокинулась заради такої okazji. Щебечуть діти, і ґалаґан, знову вибравшись на машину, будить Левка.

Сіроокий онук у блакитній матросці стукає у віконце машини, дерев'яний літак у руці.

– Дідуню, а вас у сільраду кличуть.

І Левко поволі й неохоче залишає свою шкіряну постіль.

«Чого б то, я ж, здається, самообкладання вже заплатив...»

Біжить попереду онук, гуркотить в хлопчика дерев'яний пропелер,
– нахваляється сіроокий:

– І я буду льотчиком-випробувачем, як і дядько Івась.

І кружляє навколо діда, і стрибає на одній нозі.

Так прийшли вони до сільради.

...Маленьке хлопча в блакитній матросці з усієї сили намагається зачерпнути склянкою хоча б з ковточок води, та підвіконня з

привабливо холодним відром таке образливо високе, а хлопча таке дрібне, що ніяк не дістатися до того підвіконня, хоч простягнися.

У розчинені навстіж вікна сільради сипле пилюка, занесена суховієм, а кощавий Індрисов лає чорну телефонну трубку, не звертаючи уваги на маленького відвідувача.

– Що ти мені одне й те ж торочиш! Хіба не можна було раніше подзвонити й порадитися? Зрозумій же ти, майорська твоя голова, це вже третій син його так розбився. Два льотчики на фронті, так. Зрозумій: не може ж він зараз похоронну отримувати. Що? Тільки прибадьорився старий, ввійшов у форму – і раптом така смерть з пантелику. Коли похоронну відправив? А що ж мені тепер робити? От коли з призовом біда, тоді ви й про мене згадуєте...

Індрисов вішає трубку. Сердито, нічого не тямлячи, дивиться на хлопчака з простягнутою до відра рукою, в якій затиснуто велику гранчасту склянку, й піднімає його над відром.

Зачерпнувши води та міцно тримаючи склянку обома руками, онук стрибає через поріг, через приступці, простягає воду Левкові.

Старий поволі зводиться, спираючись на спинку лави. Онук у блакитній матросці нерозуміюче дивиться то на Індрисова, який ніяк не очікував такого повороту подій, такого раннього приходу діда, то на зігнутого непосильним тягарем дідуня Левка – він ніяк не може зрозуміти, де ж поставити склянку.

Левко поволі переставляє ноги, перебираючи руками посипані жовтим мохом тини.

– Ну й напився ж дід на radoщах, – догадується вчитель Скрекотень, намагаючись узяти старого під руку.

Той відсторонює підспілу поміч, а вчитель підморгує до хлопця в матросці й, притуливши вказівний палець до губ, говорить йому:

– Тс!

Той перекривлює його рухи.

Нарешті й своє подвір'я. Левко поволі простує до труни, влягається обличчям униз, зануривши його в духмяне сіно.

– Ну й тато, – сміється над ним Настя. Вона прибігла по обценьки од криниці, звідки долинають радісні крики дітей, солідний регіт мужчин, верескливі жіночі голоси.

Старий лежить під деревом у дивній позі, ніби обнявши твердими руками жовтувато-молочну труну.

...Повертаються сини од криниці – хтось винишпорив старий подертий бубон і дрібно вистукує в прозоро-матове дно, хтось пробує награвати на кишеньковій гармонії, од тину до тину літають у танці розпашілі молодиці, поплескують утомленими долонями чоловіки.

– Ну й напився ж старий, – хтось помічає Левка.

– Не чіпайте його, хай спочиває, – заступається за батька Андрій і накриває рядом старечі ноги од надокучливих мух. Веселий натовп удирається в хату, заповнюючи всю дюжину стільців...

Тиха і душна ніч, привілля цвіркунам та зорям, сліпучо-сині спалахи далекої грози, що нагадує про себе низьким, майже невловимим для вуха рокотанням грому.

Сплять сини, сплять невістки, солодко сопуть, підгорнувши долоні під щічки, онучата.

У сусідському дворі, на ледь помітній призьбі, хтось пручається, чутно уривчастий жіночий шепіт:

– Учора Настусю, а сьогодні мене, так? – І легкий докірливо-підбадьорливий удар дівочої вологої долоні по твердій неслухняній парубочій. – Учора Настусю, а сьогодні мене, так?

Левко стоїть серед подвір'я з сокирою, ставить домовину сторч, звідти зі щемливим шелестом висипається сіно, а по сіні скочуються дві білі плями – це курячі яйця: залишені серед святкового безладдя без догляду несучки нагледіли собі місце в труні. Левко обережно кладе їх у сіру камінну впадину, притуливши на ту хвилину труну до стіни.

Так він розбивав свою домовину краєм сокири підважував головки цвяхів, обценьками висмикував їх зі свіжої деревини – вони піддавались зі скрипом. І коли він прислухався, як душно шелестить

бузок і як на ледве помітній призьбі сусіднього подвір'я хтось пручається з затухаючим дівочим шепотом: «Учора Настусю, а сьогодні мене, так?», то відчув одночасний приступ голоду і спраги.

Розбивши яйце, спершу одне, потім друге і вихиливши їх у рот, Левко шпурнув шкаралупу в шамотливі куці бузку, налякавши на мить пару на призьбі. Потім старий присів на камінь, сперся на стіну і, притримуючи однією рукою обух, а другою – вістря, задрімав серед ночі, переповненої цвіркунами і зорями, поклавши сиву голову на сокиру...

Довгим і високим тунелем, з легким ухилом угору не переступаючи межі свого химерного сну, поволі йде старий. Він – босий, два відра води в руках, холоші підкочено майже до колін. В одному, нижчому, кінці тунелю мерехтить ледве помітне стояче кружало води, в другому, вищому, виході тунелю, не круглому, а квадратному, розірваному навпіл коловоротом із лискучим ланцюгом, то розсипища зелених зірок, то спалахи блискавок. Підвладна волі сну вертикальна глибина криниці лягла горизонтально довжиною, і Левко йде всередині цієї горизонтально покладеної криниці-тунелю, збільшеної до розмірів сну.

В одній із щілин поміж цементними обручами сюрчить цвіркун, гучно прокочується луна від кроків у цьому дивному тунелі, і чим ближче до виходу – блідішими стають зорі, тихшими – звуки цвіркуна.

Левко раптово звертає убік, вода вихлюпується з відер. На нього зверху по нахиленій площині котиться величезне, з людський зріст, яблуко, воно котиться повільно і зменшується там, унизу, в мерехтливому кружалі води.

І заграли звивисто на круглих стінах криниці відблиски, випурхнула з гнізда в щілині ластів'яча згряя, а Левко втомлено наближався до зяючого виходу з тунелю-криниці.

Ось він стоїть уже на землі, біля цямрини, поставивши відра з водою на кленові дошки, і одігріває босі промерзлі ноги на теплій

землі.

Біля криниці безмовно завмерли дві жінки. Вони вдивляються в далеку лінію обрію.

Одна з них – Соломія, юна, золотоволоса, з ледь помітним пилком вагітності на обличчі.

А друга – Марія, висока, струнка, з польовим яскравим будяком у густій косі і живою смутною злостинкою в очах.

Вилітають із криниці верескливі ластівки, і стоїть вона, Левкова криниця, в зовсім не знайомому місці, оточена безлюдним полем, табунами літаків і вологими бетонними плитами злітних доріг.

Літаки заждались. Вони неспокійно стоять на своїх шасі з легких труб, вони схожі на величезний табун коней, що очікує свого заблукалого поводиря, – так чутливо стоять вони на задніх, граціозно-тонких і міцних непропорційних кінцівках.

Легкий степовий вітер ковзає по їх крилах. Металева обшивка ледь помітно вібрує, вигнутий гвинт травневого вихору кружляє з пилюкою на зеленій стежці.

Сивий Левко в білій полотняній сорочці, з піджаком на руці, босий, блукає між дивними алюмінієвими птахами, поглядаючи, як на холодних заклепках тремтить, зриваючись, прозора роса.

Серед літаків є й такі, які щоденно перехрещують тінями його город, і він поплескує їх по обшивці, ніби коня по крупу, та є й такі незнайомі обриси, які не проростають у голові найхімернішого генерального авіаконструктора – і Левко обходить їх боком, як обминають буйного жеребця, оберігаючись його пружних задніх ніг, що не знають промаху. І такі примхливі, розпросторені крила, такий подовжений синій фюзеляж може поміститись у маренні колгоспного пенсіонера, улюблений син якого – льотчик-випробувач.

Розриває хмари маленький чорний літак – він щойно вийшов у піке й знижується до аеродрому. Десь удалині стихає його трагічний посвист.

Завмерла, готова прийняти його, вистелена вологими шестикутниками, замайорена червоними краплями сигнальних ламп,

широка злітна стежа.

Застиг в очікуванні старий, зіпершись ліктем на крило, завмерли біля криниці жінки.

Різкий свист посилюється, та з вранішнього туману, звідки на божевільній швидкості має вимчати літак, вилетів на повному галопі, дзвінко вибиваючи по бетонних плитах жорсткими підковами, чорний кінь у білих замилених яблуках. Він різко спинився, задихаючись, заклично заіржав, повернувся на всі боки – та іржання не знайшло відповіді. Він почав когось гарячково розшукувати: зазірав у порожні обтічні з плексигласовими ліхтарями кабіни, а літаки повільно й невідступно оточували його мовчазними пропелерами, мокрим хвостовим оперенням, почорнілими реактивними соплами й пониклими крилами. А він знову й знову, стаючи гопки, іржав до того вершника, котрого вже не було, – всі кабіни літаків порожні, поле безлюдне.

Нахиливши сиву гриву, переплетену чорними муаровими стрічками, він повільно йшов по доріжці, вишукуючи м'якими шовковими губами білі ромени в щілинах між бетонними плитами.

І золотоволоса Соломія, і чорноока з татарником у косі Марія простягали йому відра з водою, та яблукуватий кінь не замочив своїх шовкових губ...

А потім було видно Левкові, як через весь аеродром повільно рухався невеликий срібний літак без льотчика – фюзеляж, обгорнутий червоною, звисаючою на обидва боки вишитою китайкою – два вогняні крила розвівав вітер, розсипались торочки, мовчали в кабіні прилади, цвіли ромени в щілинах між шестикутними бетонними плитами, а за білим-білим літаком, ніби його щойно побілила онука найкращою глиною, принесеною з Маройчиного провалля, ішла покійна Параска, стара, висушена мати свого сина, вся в темному, і вела за повіді чорного коня в білих яблуках. За Параскою, трохи поодаль, ішли дві жінки, дві невістки Левкові – Соломія і Марія.

У сухому сюрчанні цвіркунів і теплих хвилях степового вітру
пливла старовинна українська реквіємна мелодія:

Козака несуть
І коня ведуть –
Сльоза сльозу пробиває...

А сам Левко не міг ступити й кроку, ніби все земне тяжіння
проходило в цю хвилю сну крізь його темні п'яти...

Стелиться пара над лугами опісля нічного дощу, сповнює долину.
На сході крізь намоклі хмари пробиваються перші промені сонця.

Соломія йде з відрами в одній руці, з вигнутим коромислом – у
другій. Вона боса, в легкому голубому сарафані.

Ось і криниця. Тут уже порядкує із сокирою дід Левко. Він міряє
метрівкою старі розсохлі цямрини. Ножівкою одпилує зайві дошки
зі своєї розбитої домовини, припасовує одну до одної, накладаючи
на старий зруб.

Зупинилася з відрами, щоб не завадити батькові, Соломія – сліди
босих ніг на траві.

– Набирай, доню, набирай, – каже, не дивлячись на неї, Левко.

Рипить старий коловорот, і темна безодня-криниця ковтає відро...

Якось хлопці від'їздили з дому. Левко, зігнувшись у три погібелі,
маленький, смутний, підпилий, сидів серед своїх широкоплечих
синів на передній підводі. Так він і не погодився взутися, його босі
ноги звисалися серед жіночих у модельних тувельках, серед
чоловічих – у красивих блискучих черевиках.

Село висипало з хат і ломило тини.

Оксана проводжала гостей у машині, а за ними їхали сини з
батьком. І коли вони виїхали на греблю, Петро знову не міг
стриматись, угледівши по боках збільшені фотографії колгоспних
маяків – серед них із портрета усміхався знайомий нам чоловік з

повнісінькою обоймою зубів, а внизу заплітався каліграфічний напис: «Знатний вшивальник колгоспу Левко Сидорович Сердюк».

– Тату, а ви босий фотографувалися?

Левко сплюнув під колесо, не глянувши на пришелепуватого сина.

– Тьху, безстидник, – зразу ж примирливо мовила Наталка.

Кричали щось веселе дідові два маляри з даху млина, а запорошений борошном мірошник став во фронт перед посмутнілим Левком.

Виринула з-за рогу млина, спеціально підготувавшись до урочистості цього моменту, всюдисуща баба Маройка: далекий шлях здолали її ноги заради такої okazji.

– Значить, Сердюки, вже розповзаєтесь? А добра б вам не було! Щоб не мали де присісти, де прилягти і ноги поставити! На один день поткнули носа в село, панство нещасне, і розлітаєтесь, як сороки, як мушва, як та сраля, прости Господи. А де ж ви там, у городах своїх, знайдете такого батька, такого робітника, такого вшивальничка, такого золотого чоловіка, як ваш Левко? Таж він наш Левко, а не ваш! У нього руки, що за руки – ціни їм не складеш! І розбитний же він у нас – і до плуга, і до рала, і до молодиць гала-драла, а ви, значить, розлітаєтесь...

І тільки рибалки не спускали очей з поплавців: баба бабою, а риба рибою, – та Левкова родина поволі ховалась за горою.

Довго стоїть перед очима далека, зрошена нічним дощем степова дорога, по якій вони відїздили, ніби набивала собі ціну й хотіла здатися дорогою вічності...

Епілог

Корінці яблук не витримують ваги плодів – гучно ковтає їх криниця, лякаючи метких ластів'ят. І коли коловорот одягається в ланцюг, обмотуючись виток за витком, і коли відро, повнісіньке по вінця, стане на свіжовстругані цямрини, там мокро спалахне одне, двоє, троє яблук. Це вони легенько погойдуються в розсохлих діжках, що стоять обіч криниці, це їх несуть із водою на вигнутих коромислах.

І біжать сюди стежки – то витерті щодень босими ногами, то майже зарослі.

Гурт молоденьких дівчат щебече біля криниці.

Порипує коловорот, дівчата миються, одставивши стрункі загорілі ноги, танцюють на мокрій траві, регочуть, обливаючи одна одну; Левко сидить угорі на самому вершку яблуні й пасеться очима на їхніх струнких засмаглих тілах. Дівчата й гадки не мають, як назирас за ними старий. І ввірвався терпець у діда – цілий яблуневий дощ бризнув на землю, в діжки з водою, в порожні відра, в криницю, на метких реготух – дівчата з повними фартухами яблук не встигають одбігти.

І знову тихо, лише батько завмер на вершку яблуні, над ним серпневе небо, посмуговане білими стрічками вихлопних газів. І видно дідові Левкові, як на призьбі гріється на сонці Соломія, склавши руки на повному животі, як ганяє навколо хати сіроокий онук у матросці – вербовий пропелер захлинається вітром...

Вона вічна, ця криниця – безодня,
Тече вода та й із дна холодна...

**Камінний хрест Івана Дідуха, по
прізвиську Переломаний**
Літературний сценарій за новелами
Василя Стефаника

Діють:

Іван Дідух, по прізвиську Переломаний, або Мнєкий.

Іваниха – баба Катерина Дідушка.

Два сини, вже канадійці.

Внучок Андрійко – грамотний.

Кум Михайло, по прізвиську Твердий.

Сусід Петро.

Сусід Гьоргій.

Сусід Андрей.

Молодий ґазда Яків.

Кума Тимофіїха.

Злодій зі світа.

Мати-небіжка.

Дівчатка з сухими квітками.

Діти з труною.

Односельці Івана Дідуха.

Кінь Івана Дідуха.

Жайворонок.

Сонце.

Горб.

Камінний хрест.

Смерть – біла плахта.

I

Як дід Іван, по прізвиську Переломаний, на свій родовий маєток – на Піщаний горб – їхав...

Ранній ранок. Досхід сонця. Їде Іван Дідух, зібганий у поясі, по прізвиську Переломаний, у поле їде пільною доріжкою.

Один кінь. Малий візок із дубовим дишлем. Ґазда. Кінь запряжений у підруку, дід Іван – у борону, на коні – ремінна шлея і нашильник, на дідові Іванові накладена мала мотузяна шлея. Нашильника не потребуває, бо лівою рукою спирає ліпше, як нашильником.

Тягнуть гній на горб. Піщаний горб – то Іванів маєток. Як прийшов з війська додому, то не застав ні тата, ні мами, лише хатчину завалену та цей горб. Всього маєтку лишив йому тато горба щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле. Горб зіяв ярами та печерами під небеса, як страшний велетень, – лякав білими ямами, з яких баби пісок вибирали. Ніхто не орав і не сіяв на горбі, крім діда Івана, і межі ніякої на нім не було.

Однаково – і на коневі, і на дідові – жили повиступали, однаково їм обом під гору посторонки моцувалися, як струни, однаково з гори волочилися по землі. Догори кінь лізе, як по льоду, а в Івана як коли би хто буком по чолі тріснув – така велика жила напухає йому на чолі. І кінь, і Іван міцно тримаються, бо обидва відпочили за ніч.

Біжать в долину, лишають за собою сліди коліс, копит і широчезних п'ят Іванових. Придорожнє зілля і бадилля гойдається, вихолітується на всі боки за возом і скидає росу на ті сліди. Згори кінь виглядає, як би Іван його повісив на нашильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивається сіттю жил, як ланцюгом із синьої сталі.

Раптом серед найбільшого розгону, на самій середині гори, Іван починає налягати на ногу і спирати коня.

Випрягається. Грозить кулаком коневі і накульгує вбік. Сідає коло дороги, бере ногу в руки і слинить, аби найти те місце, де будяк забився.

Говорить спересердя:

– Та цю ногу сапою шкребчи, не ти її слиною промивай.

Односелець Івана, молодий ґазда, зв'язує борони одна до другої, підсміхається з діда:

– Діду Іване, а батогом того борозного, най біжить, коли овес поїдає...

Іван, що здавна привик до таких сміхованців, спокійно витягує будяка далі. Будяк не піддається. Дід Іван кулаком заганяє його в ногу і, встаючи, каже:

– Не бійся, вигниєш, то й сам випадеш, а я не маю часу з тобою панькатися...

Обидва, дід з конем, довозять гній під горб. Потім дід випрягається, кінь спочиває, а Іван набирає гній у мішок і несе його наверх.

Сходить сонце – кидає Іванову тінь з мішком далеко на польові гони. На долішні ниви з горба спадає голосний дідів крик – розсердився на мішка:

– Е-ех, мой, як тобою грєну, та й по нитці розлетишся, який же-с тежкий!

Але не гримає, бо шкодує міха, поволі спускає із плечей на землю. Б'є палі, б'є кілля, обкладає гноєм свою частку довкола, аби дощі не сполікували гною, не зносили його в яруги.

Починається робота.

II

Як дід Іван говорив з полем, з конем, з сонцем, з жайворонком і Господом Богом...

Старий сидить на горбі, поклав граблі коло себе, закурив люльку. Говорить сам до себе на четверо гонів заголосно:

– Най я трошки спочину супокоєм, бо лиш вдома вкажуся, та й зараз дідові роботу найдуть. Таки невістка, коби здорова, круть-верть та зараз запіворить: «Тату, не сидіть...»

Вітер грався сивим волоссям дідовим.

– Але коби зайшли до хати та подивилися. Син на постелі, невістка на печі, а я з старою – на землі, на соломці валяємося. А це ж по правді, а де Бог є? У цих людей вже нема Бога, ой, нема...

Дід вставав, рушав до коня. Запрягав. Ходили вони з одного кінця горба на другий, то вниз, то вгору, затулені курявою, а борони кусали землю, гуркотіли, роздрапували її, аби зерну вчинити м'яке ложе.

Іван уже говорив не до себе, до коня:

– Ти не є жаден кінь, ти пес, ти всі плечі мені обгриз, знак на знакові, скусав а скусав.

Кінь тягнув, Іван старався збоку.

– Не сіпай хоть ти мене, бо так мене жите насіпало, що ледве на ногах стою. Я тобі досвіта сиплю овес, ще сам нічого не ївши. Я тебе старими сльозами поливаю, а ти кусаєш. Ще недавно ти цілий жмут мого волосся вирвав і пустив під ноги в гній.

Іван дав пужалком, кінь ошкірився, піддав ходу. Старий за ним, тяжко, розважно.

– Так не можна робити, бо хоть ти дуже красний кінь, але за це поганій. Так я тебе продати не можу, але якби прийшов до мене святий Юрій, то, бігме, подарував би тебе, але з ним ти ішов змії розбивати: робити землю ти нездатен, у тобі спокою нема.

Він слинив пальці, вимивав рану на плечах, присипав порохом. А борони притихли, земля подавалася, розсипувалася. Іванові ноги чули під собою м'якість, ту м'якість, яка дуже рідко гостить у душі мужика. Дідух оглянувся позад себе та побачив попри борони довгу нитку червоної крові і сів.

– Скло залізло, матері твоїй! Тепер волочи, а ниви недоробленої не лишиш, хіба розскочишся у кусні. А ти, небого ниво, малий спасибіг будеш мати з цеї старої крові, бо стара кров, як старий гній, ніц не родить; мені утрата, а тобі ніякого зиску.

Кривуляючи, Дідух випряг коня, повів до воза, забалакав уже до сонця:

– Ти, сонце, не захмурюйся на старого, що заборзо робить полудне, старий не має чим ходити...

Дід Іван витяг з торби хліб, солонину та пляшку, вимивав рану горілкою, відірвав шмат рукава, завив ногу і зав'язав мотузом від міха.

– Тепер або боли, або переставай, або як хочеш, а волочити таки будеш.

Пив горілку, взяв хліб, кусав його та, наново сердитий, вигукував:

– Це хліб? Зуби здригаються від цього макуха, пиймо, Іване, горілку, вона гладко йде.

Зі злості шпурив хлібом далеко на ріллю. Потім задивився на жайворонка, що високо тягнув свою співучу нитку.

– Мой, мовчи, не гавкай над мойов головов і кому взявся співати? Оцему обдертому та обгризеному дідові? Лети собі геть до неба, скажи свому богові, що най не посилає мені дурну птаху зі співом, бо як він такий моцний, най мене в Канаду не засилає. Най твій бог співанками мене не гулить, забирайся.

І він кинув грудкою землі в жайворонка, та жайворонок ще краще почав співати над його головою і не хотів летіти до бога.

– Ти, пташку, ти ніц а ніц не розумієш. Насип студеної роси на мій сивий волос, бо він мене пече кождий, як розжарений дріт. Моя голова палиться від того вогню.

Старий Дідух рвав з голови сиве волосся та кидав об землю.

– Сиве волосє, пали землю, я не годен вже тебе двигати.

Замазаний грязюкою, обдертий, кривий, він неначе западався в землю.

Заходяче сонце застало Івана наверху і несло його тінь з горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягала тінь Іванова, як велетня, схиленого в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тінь і говорив горбові:

– Ото-с мене, небоже, зібгав у дугу! Але доки мене ноги носєт, то мусиш робити хлїб!

III

Як дід Іван бабині чоботи латав

Старий Іван латає бабині чоботи. Не латає, а зчіплює докупі. Гріх давати таке дрантя до шевця, та й за крейцар скупю. А баба ж боса-босісінька, води до хати внести ні в чім, як задощить. Сидів коло лави проти вікна, обклався старим шкураттям, воскував нитки на дратву і бісився, як пес.

Іван: Бігме, кину в піч, шпурну у вогонь, та й збувся! Шкіра здривіла, нитки не проткнеш, бо порветься – викинь на гній та й плюнь – та й вже!

Приговорюючи до чобіт, старий Дідух все-таки з великою старанністю їх латав. Що провів нитку через шкіру, то все неспокійно оглядав, чи не порвалася. Через те робота йшла поволі – Іван сердився.

Іван: Залізо не шкіра, та й та зшуровується, що то говорити. Вже штири роки як куплені. Та ще мусять служити, хоть би там не знати що.

На печі лежала баба – стара Іваниха. Дрібка жінки – завбільшки десятилітньої дитини. Кашляла, не переставала.

Іваниха: Божечку, Божечку, найди мені смерть, най я так гіренько не валяюся. Вже-м, відай, спокутувала усі гріхи, що нагрішила. Десь умирають такі, що лиш би їм бути, покидають добро і маєтки, а я як отой твердий камінь, що 'го ніхто не годен роздаввити...

Розпукалася від кашлю. Коло баби сидить Андрійко. Як баба заходиться від кашлю і синіє, то він дивиться на неї цікавими очима, показує пальцями на бабу.

Андрійко: Аді, аді, баба вже умирають.

Баба відкашлюється, гладить його по голівці.

Іваниха: Де, де, дитино, моя смерть забула за мене, гей, забула.

Але старому Іванові вже остогидло борикатись із здривілими чобітьми. Шпурнув під лаву та й почав сваритися.

Іван: Коби-м вам на смерть лагодив, то би мені легше було. Ані вбути, ані вгорнути, ані нагодувати – таки нічо не мож настарчити. Ходіть трохи босі, та, може, вас борше повихаплює.

Іваниха ще дужче закашлялась.

Іван: Чекаєш тої смерті, як кінь дощу, все своє: «Божечку, Божечку, найди мені смерть», – а то все на мою голову. Або ліпше погадай собі, чим я тебе буду ховати... Бігме, оглохну. – Підняв чобіт з-під лави, кинув ним на бабу. Врешті натягнув на себе кожушину, щоб вийти з хати. Сказав уже на порозі.

Іван: Та на цю хату птах не сів би. Аби я не діждав вертатися до неї.

Баба з печі кинула йому навздогін чобіт, а з чоботом бабське слово.

Іваниха: Йди, йди, слухай за Канаду, гадаєш, що я піду на старість десь на край світа?..

IV

Як малий Андрійко діда Івана підписа вчив

Вечір. Сидить старий Іван Дідух на лаві, на колінах внука держить. Вогонь палахтить у печі, освітлює хату червоним світлом. Стара Іваниха сидить перед піччю та варить вечерю.

Іваниха: Ти зійшов, старигане, на діточий розум. Лиши дитину в спокої, не підкидай ним, як гарбузом. Йди, Андрійку, сюди.

Іван: А ти чий, дідів чи бабин?

Андрійко: Дідів.

Іван: А кого битимеш?

Андрійко: Бабу.

Іваниха: А ти, підвіяний, та я тобі яблука та булки даю, а ти мене битимеш! Доста тобі з дідом, йди сюди та на ось – пінку з молока збирай.

Стара витягла горщик з печі. Андрійко опинився коло баби і збирає пінку.

Іваниха: Мо, Андрій, а що ти купиш бабі?

Андрійко: Червоні чоботи.

Іваниха: А дідові?

Андрійко: Дідові нічого не хочу.

Тоді дід Іван знову перехопив онука собі на коліна, патлав своєю чорною шорсткою долонею в м'якому пухові дитячого волосся. Допитувався, як екзаменував.

Іван: Ти як називаєшся?

Андрійко: Андрій Дідух.

Іван: А хто ти є?

Андрійко: Луский радикал.

Іван: Добре. А куди ти поїдеш?

Андрійко: До Канади.

Іван: На чім поїдеш?

Андрійко: На такі шафі, як хата, великі, таким морем широким, широким, геть, геть...

Іван: А діда озьмеш з собою?

Андрійко: Візьму діда та бабу, та маму, та й Івана вуйного, та й геть поїдемо...

Стара Іваниха не витерпіла, розігнала товариство.

Іваниха: Йди, йди, не муштруй хлопця та не бери на акзамент, бо ще всне без вечері.

Іван (*гордився*): Але поміркуй, який бахур мудрий, геть все знає! І Канаду знає...

Малий Андрійко ходив лавою поза плечі діда, що писав коло довгого стола. Писав зі взору. Грубими руками отой писар обходив з кожного боку, відки би йому найліпше почати. Грудьми притискував так до стола, що той аж скрипів. Наука йшла тихенько, лише чути було мляскання губів, як ґазда мочив олівець у роті. Андрійко заглядав, чи дід добре пише.

Іван: Андрійку, а подивися, як воно виглядає?

Андрійко: Ще чепірнате таке, як нечесане повісмо, ще пишіть. Дід має підписатися, як горб спродасть, тато казали.

Іван: Вже єго чешу другий вечір, аж мені груди болєт. Ану читай, що я написав.

Андрійко: Іван Дідух.

Іван: Акурат я. Так воно там стоїть, що кождий пізнаєт.

Андрійко: Хто вчений, то й кождий.

І старий Дідух почервонів з утіхи і оглядав карточку з усіх боків.

Іван: Ану ж но я ще раз єго випишу. – І нахилився, і слинив олівця. – Ще раз випишу, аж груди мені потріскають, зате пан нотар не обдурить – ґрунти спродам, і в Канаду аж гой. А то каже мені: «Хлоп усе дурний, гниє цілу зиму та й би не навчився навіть своє порикло на письмі покласти».

Старий старався, аж стіл рипів. Малий Андрійко ходив лавкою поза плечі діда.

V

Як дід Іван злодія зловив

Від хати до копиці сіна побігла чоловіча постать. Засапалась. Притулилась до змокрілого сіна. З-за рогу хати вилетіли вила-трійчата і з усього розгону всадилися в мокре сіно коло засапаних волохатих грудей чоловіка. Він віддихав, подивився на зірне небо і навчпочках витягнув вила-трійчата з копиці. Один зубець вил пробив край змокрілої сорочки. Чоловік заправив сорочку і з усієї сили пустив вила в той бік, звідки вони вилетіли. Коло хати хтось тяжко айкнув, застогнав.

Чоловік коло копиці сторожко озирнувся і з усього ходу надав до хвіртки, перестрибуючи через поліна, упряж і борони. І коли він, послизнувшись, упав, вила-трійчата вдарили його в литку.

Посеред хати стоять два дужих чоловіки. Сорочки на них подерті, лица закривавлені.

Говорить дід Іван до злодія:

– Не май, чоловіче, тої гадки, аби я тебе з рук пустив.

Злодій присідав, хапався за литку. Господар сопів, помучений, і ловив у груди повітря.

Коло постелі сперлася стара Іваниха, застрашена і заспана. Вона ніяк не могла попасти рукою в накинутий на одне плече піджак, стояла оторопіла, хрестилась.

З печі виглядав хлопчик Андрійко.

Дід Іван однією рукою тримав злодія, другою вимахував до баби, кричав:

– Не стій, але піди зараз за Ѓьоргієм і за Михайлом. Скажи, аби зараз прийшли, бо я злодія маю в руках.

Іваниха вискочила з хати. Андрійко висунувся з печі, дід Іван шпурнув на нього якоюсь ганчіркою – онук сховався.

– Якби попав на слабого, взяв би жите коло власної хати.

З усієї сили заїхав злодієві в живіт, той скорчився – Іван за цей час приступив до лави, взяв кварту з водою і пив. Пив лакомо – було чути булькотання води в горлянці. Рукавом витер лице, гляючи на злодія, сказав:

– Не треба йти до цирюльника, напустив крові доста.

Тільки підняв другий рукав, аби втертися, Андрійко на печі зойкнув: злодій вдарив діда кулаком межи очі.

Господар засопів і зосліпу схопився в напівтемній хаті за поліно:

– Ти б'єш, та й я буду, ану, хто ліпше?

Замахнувся грубим буковим поліном.

Злодій упав на землю. З ніг сикнула кров.

– Тікай тепер, як можеш, я тобі нічого не скажу.

Дід Іван одійшов подалі од порога до столу і став кидати крихти хліба в рот. Шикав на дитину. Довго мовчав. Злодій конвульсійно повзав коло порога.

Тьмяний каганець не міг продертися через темряву по кутах. Почали несміливо гудіти мухи.

З ніг злодія текла кров. Штанина вже була зовсім мокрою.

Господар не витримав.

Іван: Та затамуй собі кров, чоловіче, бо вся витече.

Злодій: Дай мені води, ґаздо.

Іван: Дам тобі води, кріпися, бо не знаєш, що тебе чекає!

Запанувала мовчанка. Совався злодій. Гуділи мухи. На печі шупортася Андрійко.

Дідух нипав по хаті, лаявся:

– І де та баба в біса ділась?

Злодій притих, почав зотяжно, тоскно, здалеку.

Злодій: Ти, бачу, моцний, ґаздо.

Іван: Я моцний, небоже, я коня на плечі беру, ти недобре трапив до мене.

Злодій: А натуру маєш мнєку!

Іван: Я мнєкий, але злодія живого з рук не пускаю!

Злодій: То я вже маю тут загинати?

Іван: Або я знаю, чи ти твердий, чи мнєкий? Як твердий, то можеш витримати...

Іван Дідух став на піл, роздер шмат старої сорочки, кинув злодієві.

Іван: Затамуй собі кров.

Злодій: Нащо, аби гірше боліло, як битимеш? Кров – то є сам біль.

Іван: Як я вже буду бити, то мусить боліти, хіба би дух спустив.

Злодій: І Бога не побоїшся?

Іван: А ти Бога боявся, як ліз у комору? Та там весь мій добиток. Та якби ти був тото забрав, та ти би мене на віки вічні скалічив. Я все назбирував, аби за Канаду сплатити, а він... А чому ж ти не лізеш до богача, але до бідного?

Злодій: Пропало, нема що говорити! Бий, та дай мені спокій!

Іван: Певне, що буду бити.

Андрійко хотів злізти з печі, дід на нього шикнув. Андрійко знов заховався під дрантя. На долівці зробилася калюжа крові, злодій не взяв кинутого шмату сорочки – він вже підпливав кров'ю.

Злодій: А ти, як маєш сумління, ґаздо, то не забивай мене потрошки, але візьми то поліно та бахни ще так по голові, як по ногах, та збудешся клопоту, а мені легше буде.

Іван: Ти хотів би відразу! Чекай, жди, годи, най люди прийдуть.

Злодій: То ти хочеш добрим сусідам баль зробити?

VI

Як до діда Івана сусіди прийшли, як до екзакуції готувалися

Старий Ѓьоргій пропускав Михайла, не хотів перший заходити. Михайло пропускав Ѓьоргія, аж поки жінка перша насмілилась одчинити двері.

Злодій хотів було зірватися на ноги, вибравши слухний момент, але ноги його не послухались. Ввійшли сусіди.

Михайло: Славайсу.

Іван: Навіки слава.

Ѓьоргій: У вас, Іване, щось зловилося?

Іван: Ти зловилося, прийшов гість та й треба його приймити.

Михайло: Нема балакання, що треба.

Лампа ледве блимала – тіні були величезними, лапатими, конвульсійними. Михайло та Ѓьоргій заступили цілу хату, головами досягали стелі, а волосся їх досягало їм поперека.

Дідух висунув лаву з-під столу, стер рукавом удавану пилюку, не знав, з чого б його починати.

Іван: Сідайте та вибачайте, що зіпсував вам ночі.

Михайло підійшов до злодія, турнув його обцасом під бік, цвиркнув.

Михайло: Та то оце він на землі?

Іван: Він.

Ѓьоргій: Хлоп як звір, мали доста труду, заки до хати вліз.

Іван: Дужий, ей, тото дужий, але на дужчого трафив! Та заки що куда буде, та сядьте за стіл та й гостя просіть.

Іван вийшов до комірчини за наїдками та горілкою. Ѓьоргій та Михайло сіли до столу. Ѓьоргій – ніяково, скраєчку. Михайло – хазяйновито, просто, в передчутті очікуваної кривавої істерії.

Михайло кивав злодію, аж той вовтузився і сопів.

Михайло: А йди-но сюди, гостяко.

Злодій мовчав, совався, втирався рукавом.

Іван приніс бутлю горілки, солонину на тарілці, буханець хліба, поставив на стіл.

Іван: Та чому не берете і його за стіл?

Гьоргій: Каже, що не може встати.

Іван: То я поможу.

Ѓазда взяв злодія попід пахви, посадив за стіл. Злодій не впирався, похнюплено сів.

Михайло: То ви вже в хаті мали з ним суперечку?

Іван: Та хотів мене заголомшити. Як угрів кулаком межі очі, то кажу вам, що тут-тут було падати. Але я намацав поліно коло себе, морснув його по ніжках, а він і сів маком.

Гьоргій: Ви йому не дивуйтеся, бо кождий хоче боронитися.

Іван: Та я нічо не кажу.

Злодій сидів за столом – блідий, апатичний, коло нього ніяково вештався Іван Дідух, а дальше Михайло.

Коло печі стояла стара Іваниха в кожусі. Вона ніяк не могла насмілитися скинути його з себе, отого кожуха, не знала, чи бути їй у хаті, чи вибиратися.

Андрійко бабкав на печі, і вона насмілилась, глянувши на його біляву голівку.

Іваниха: Іва, що ти хочеш з ним робити? Люди, спомнітайте його, він хоче чоловіка вбити?

Іван: Жінко, я виджу, що ти боїшся, та ти собі піди до сусідів, переночуй собі, а завтра прийдеш. Та й Андрійка прихопи он, – кинув очима на піч ҃азда.

Іваниха: Я не вступлюся з хати!

Іван: То горілку з ними питимеш, але не вівкай, бо спорю. Лізь на піч, та й спи, або дивися, або як хоч.

Вона ані рухнулася від печі.

Гьоргій: Баба бабою, Іване, не дивуйтеся – боїться бійки.

Іван: Е, що ми будемо на ню дивитися.

Іван налив злодієві в склянку, подумав, долив до країв.

Іван: Дай Боже здоров'є, чоловіче, я до тебе нап'юся! Не знаю, хто за кого буде гріх мати, чи ти за мене, чи я за тебе? Але гріх мусить бути, таке зайшло, що без гріха не обійдешся. Гай, пий.

Злодій зовсім приопав, голову поклав на руки, ледве піднімав її, промовляючи слово.

Злодій: Не хочу.

Іван: Мусиш пити, як я прошу! Горівка тебе трохи одерзне, бо геть уплюшів.

Злодій: Я не хочу з вами напиватися.

Всі три ґазди обернулися до злодія. Завзяті чорні очі віщували йому згубу. Іван Дідух дивився сердито, але це була сердитість гуртова. Михайло паленів встояною злістю помсти над всім і вся, пальці його як затерпли в кулаках, то годі було їх розвести. Ґьоргій дивився дивно просто – по-ґадзівськи, до всіх робіт ще одна впала на його плечі – порішити злодія, він мусить це зробити, він, ґазда.

Злодій оглянув усіх, і безнадія тяжко сіла на його побиті плечі.

Він ухнув, витер рукавом піт з лоба.

Злодій: То давай, най п'ю, але п'ять порцій нараз.

Іван: Пий, а як нам забракне, то ще пішлемо.

Злодій наливав одну по одній – випив шість. Ґазди дивилися за тим, як він опорожнював склянку, презирались. Потім пили Михайло та Ґьоргій. Закусювали, знов пили.

Михайло: Скажи нам, чоловіче, відки ти забрів у наше село, чи ти близький, чи далекий?

Злодій: Я зі світа.

Михайло приступав до езекуції не поспішаючи. Його задубілі руки теребили шмат хліба і були спокійні, вони звикли до всяких бійок. І тут він був заводія. Він допитувався далі.

Михайло: А як ти, ци нашої мужицької ложи, чи міщанської, чи панської?

Злодій дивився на нього з найбільшою боязню – в чорних чоловічках цього ґазди світилася його смерть, це він знав напевне і

не чекав від Михайла помилування.

Михайло: Бо інакше до тебе застосуємося. Мужика то так б'ється: зо три рази люшнев долуманом по голові, стільки раз по лиці, аби впав. Бо мужик твердий, до него треба твердо братися, а як він під ногами, то легка робота.

Михайло перехиляв горілку, нюхав цибулину, дивився тупо, говорив тяжко і натхненно, Ѓьоргій йому підтакував, Іван Дідух дивився на Андрійка, що слухав з печі і зніяковіло підцмокував до нього. Стара Іваниха як була в кожусі, так і досі не скинула, сиділа на тапчані, погойдувала взутими ногами.

Михайло: А пана ріхтується знов на іншу ладу – люшні не показуй, бо вмре відразу, але пужівном настраш. А як він делькотить на цілім тілі, то дай у морду два рази, але також не дуже: пан вже під ногами! Походи трохи по нім мінуту, дві, та й готовий, ребра потерті на форост, бо то біленька кістка, як папір. А Лейбу береш на пірший вогонь за пейси, він скаче, плює, корчиться, як пружина. Але ти на то не дивишся, лише закладаєш великий палець межи два малі та й дьогом його попід ребра, все дьогом. Це легка бійка, але болюча дуже...

Ѓазди тяжко, тупо засміялися, а Михайло остромив голову поза Івана і чекав, що йому злодій скаже.

Михайло: Ну, до якої віри пристаєш?

Злодій: То, ҃аздо, таке, що як ви п'єте горівку, то ви мене жадним способом живого з рук не пустите.

Михайло: Правду кажеш, бігме, правду, за це ті люблю!

Злодій: А заки вб'єте, то дайте ще горівки, най нап'юся, аби не знав, коли і як.

Михайло: Пий, на таке діло пий, я не бороню, але чо ти на мене лучив, бодай тебе Бог скарав! Мой, я твердий, я камінний, тебе з рук моїх ніхто не вирве!

VII

Як злодій діда Івана зловив

Злодій підняв келишок і звернувся до Іванихи в кожусі:

– За твоє здоров'я, ґаздине.

Іваниха засовалась, подивилась на Андрійка.

– І за твоє, горобчику. – Злодій підняв келишок до Андрійка, Михайло забурчав.

Злодій випив кілька разом сказавши:

– За вас не буду пити. Бийте, кілько хочете, я вже злагоджений.

Михайло: Чекай, брє, добре, що ти вже контетний, але ми ще не контетні, ти по п'ять, а ми по одні. Як тебе здогонимо, пічнем говорити.

Михайло дивився дуже весело. Ѓьоргій якусь думку мав, але боявся її виявити, заглядав у темне вікно, а Іван був неспокійний, презирався з Іванихою, уникав дитячих поглядів.

Михайло: Виджу, люди, що буде біда, уступив би-м си геть, а щось мене до него тягне, ланцюгами тягне... Гай, гай, пиймо, закусуймо...

– Ґаздо, дайте, най вас поцілую в руку, – сказав злодій до Івана.

Іван одсахнувся як од прокази. Михайло ще дужче розвеселився:

– Ов, чоловіче, ти дуже боїшся, ов, це не файно!

Злодій: Бігме, вас не боюся, бігме, і сто раз забожуся, що не боюся.

Михайло: А що ж?

Злодій: Мені легко стало на душі тепер, та я хочу цього ґазду в руку поцілувати. Він – сивий чоловік, міг би бути моїм татом.

Іван встав із-за стола, ходив по хаті, потім знову сів скраєчку – до злодія.

Іван: Чоловіче, лиши мене, бо я мнєкий на сумління, я не хочу, будь собі без мене...

Злодій: Але дайте руку, бо гріх матимете, я хочу вас поцілувати, як рідного тата.

Злодій поривався до Іванової руки, той зводив десницю вгору.

Іван: Я цілком мнєкий, чоловіче, не цілуй мене.

Михайло та Ѓоргій аж роти пороззявляли і горілку перестали пити. Наїжачили голови, слухали, своїм вухам не вірили. Бувалий Михайло зметукував.

Михайло: Тумана пускає, чьо він хоче? Ти, небоже, такого способу трібуєш, е, ми й на це вчені!

Іван витріщив очі як баран і не розумів, що діється. Говорив, аби виправдатись перед Михайлом і Ѓоргієм.

Іван: Зміркував, що я мнєкий, зараз угадав...

Злодій був у п'яному шалі.

Злодій: Дайте, дайте, ґаздо, руку, але із щирого серця, бо як вас поцілую, то мені буде легко. Я виджу, що мені вже не ходити по світі, та хотів би відпрощатися з вами.

Іван: Ти не цілуй, бо геть змнєкну, я тобі і так простю.

Злодій: Але я вас прошю дуже, бо я дуже тяжко буду умирати, бо я ще нікого в руку не цілував, аби ніби так із серцем. Я не п'яний, бігме, ні, але я так хочу...

П'яний злодій припав до плеча Івана Дідуха, той випручувався, злився, аж плакав.

Іван: Тихо, мой, не жвинди, не підходи подалеки, бо як угатю, то й не дригнеш!

Злодій: Коли ви гадаєте, що дурю, а я, бігме, правду кажу. Я, видите, як напився горілки, та й мені отак утворилося в голові, що я маю згинути і цего ґазду в руку поцілувати, аби мені Бог гріха зменшив. Та дайте руку, ґаздо, кажіть, най дасть. Най дасть, я ж хотів з ним їхати, разом з ним.

Іван: Куди їхати, що ти верзеш?

Злодій: Хотів їхати з ним, бігме, не брешу, до Канади хотів.

Іван: Що цей чоловік від мене хоче, коли я не порадою, бо я жалісливий такий, що я не годен тому стерпіти...

Іван не знав, де подітися, що з собою робити в такому клопоті. Він стидався, як дівчина.

Іван: Мнєкому все таке, все він у людей на посміховиську, така натура паскудна! Та ви знаєте, що як я трохи горівки нап'юся, та й плачу, таке знаєте, бо я, знаєте, такий, як предиво...

Злодій хотів ще взяти Івана за руку, аби поцілувати.

Михайло: Цей злодій хоче штукою нас зайти. Ідіть, Іване, геть від нього, уступіться. – Михайло вже одсовував Івана од злодія, вів своєї.

– Давайте горівки, Ѓьоргію, пиймо з по три, аби раз дістати їдь.

Злодій плакав, хлипав по-дитячому. На печі нюняв Андрійко. Іваниха задубіло сиділа в кожусі на тапчані.

Злодій: Не йдіть, Іване, не йдіть, вуєчку, від мене, бо я зараз умру. Я не боюся, бігме, не боюся, але такий мене неспокій тре...

Він почав дрижати в цілім тілі, губи тряслися як живі. Михайло й Ѓьоргій пили горілку і не дивилися на нього.

Іван: Та чого ти боїшся, нема чого, я тобі дам руку поцілувати, вже дам, най мені і відіб'ють, вже дам, на цілуй, як ти собі жадаєш...

Злодій прилип до руки, а Іван кліпав очима так, як би хтось його раз по разові бив по лиці.

Іван: Мнєкому ніколи не варт бути, бо мнєкий чоловік нездалий до нічого...

VIII

Як дiда Iвана i злодiя кум та сусiд побили

Михайло розставив свої грубі, порепані пальці на руках і показував їх Ѓоргію, ворушачи ними.

– Мой, мой, такі дужі, такі лакомі на бійку, що раз лакомі, де ймуть, там з мнясом рвуть!

А Ѓоргій нічого не говорив, лиш заодно плював у долоні і наливав горілку.

Іван відпихався від злодiя:

– Доста вже, небоже, доста. Пусти, витягни руки з пазухи, не облапуй мене, чуєш, бо мені такий встид, що не знаю, де подітися!

Злодiй: Я ще хочу образ цілувати, я ще хочу поріг, я хочу всіх, всіх, де хто є на світі, я хочу в Канаду.

Іваниха метнулась на піч. Накинула якесь дрантя на Андрійка. Схопила його на руки. Метнулась з ним з хати.

Михайло вийшов із-за стола темний і п'яний, як ніч, Ѓоргій стояв і нагадував собі, що він мав щось зробити. Михайло став кричати на Івана, тяжко і п'яно:

– Іване, ви мене з хати шуруйте, хоч це ваша хата, аби я вас тут не видів, бо вб'ю, як горобця, гай, забирайтеся, бо ви баба, а не ґазда.

Іван: Я піду, Михайле, я вам не кажу нічо, але ви не гнівайтесь, я в Канаду їду, гріх мені на душу брати перед дорогою, мнєкий я чоловік Мені так здається, що гріх будете мати, а я собі йду...

Михайло: Ідіть, ідіть, бо ви не хлоп, а зальопана баба!

Іван: Та я то кажу, що я не до него, я...

Іван підвівся і вийшов з-поза стола.

Злодiй один лишився за столом, блідий трохи, але веселий.

Михайло: А ти вийдеш із-за стола чи треба ті відти виносити?

Злодiй: Я не вийду, я виджу, що не вийду, бо я маю тут під образами сидіти.

Михайло: Ой, вийдеш, бігме, вийдеш, ми будемо просити!

І кинулись на нього, як голодні вовки. І коли до них прискочив Іван Дідух, аби боронити свого злодія, Михайло та Ѓьоргій, п'яні та темні, стали бити обох – і злодія, і діда Івана. Били – як орали.

ІХ

Як до діда Івана смерть приходила

Побитий Дідух мучився. Серед своєї муки він то западався в якийсь другий світ, то виринав з нього. А той другий світ був болючо дивний. І нічим старий Дідух не міг опертися тому світові, лише одними очима. І тому він ними, блискучими, змученими, так ловив світло місяця через діру в стодолі. В'язався очима, держався того місця і все мав страх, що повіки запруться, а він стрімголов у невидимий світ провалиться.

ПЕРЕД НИМ НА ЗЕМЛІ СИНІ ПОКОТОМ ПОСНУЛИ. ВІН ХОДИТЬ ПОМІЖ НИХ ЗІ СВІЧКОЮ, КОГОСЬ ШУКАЄ, ЗАГЛЯДАЄ В ОДНЕ ОБЛИЧЧЯ, ДРУГЕ. ОСЬ БАБА ЛЕЖИТЬ, ОСЬ МАЛИЙ АНДРІЙКО РОЗКИНУВСЯ. А НАДВОРІ – ВІН ВИДИТЬ НА ПОДВІР'Ю БАГАТО МАЛИХ ДІВЧАТ, КОЖНА В БІЛОМУ, КОЖНА В РУЦІ ЖМІНЬКУ СУХИХ КВІТОК ТРИМАЄ. ВСІ ДИВЛЯТЬСЯ НА МОГИЛУ, З МОГИЛИ ХТОСЬ ВИКИДАЄ ЗЕМЛЮ, І ГРУДОЧКИ ВОРУШЛИВО СПАДАЮТЬ ЗНОВУ В МОГИЛУ. ДІВЧАТКА КИДАЮТЬ СУХІ КВІТКИ В МОГИЛУ, ПОТІМ ВСІ ОЧІ ПОВЕРТАЮТЬ ДО НЬОГО. ХМАРА ОЧЕЙ, СИНІХ, І СИВИХ, І ЧОРНИХ! ТА ХМАРА ОЧЕЙ ПЛИВЕ ДО ЙОГО ЧОЛА, ГЛАДИТЬ ЙОГО, ПРОСТУДЖУЄ.

Іван: Аді, це ангели перед смертю показуються. Промінь місяця знову втік з-перед очей.

ПОЛЕ РІВНЕ, ДАЛЕКЕ, ПІД СОНЦЕМ СПЕЧЕНЕ. ВОНО ВОДИ ПРОСИТЬ, ДРИЖИТЬ, ВСІЛЯКЕ ЗІЛЛЯ ДО СЕБЕ КЛОНИТЬ, АБИ З НЬОГО ВОДИ НАПИТИСЯ.

ІВАН ДІДУХ ОРЕ НА НИВІ, РУКАМИ ЧЕПІГИ НЕ МОЖЕ ВДЕРЖАТИ, ТАК ПАЛИТЬ ЙОГО СПРАГНОТА У ГОРЛІ. ВОЛИ

ВОГКУ ЗЕМЛЮ РОТАМИ РИЮТЬ – ВОДИ ХОЧУТЬ. А НА РІЛЛІ ЙОГО МАТИ-НЕБІЖКА СИДИТЬ ТА Й ПІСНЮ СПІВАЄ, ВІНОК З СУХИХ КВІТІВ СПЛІТАЄ. ПОТИХО ТА СУМНО ГОЛОС ПО ПОЛЮ СТЕЛИТЬСЯ ТА ДО НЬОГО ДОХОДИТЬ. ТУ СПІВАНКУ СПІВАЄ, ЩО МАМА ЙОМУ, МАЛЕНЬКОМУ, СПІВАЛА. А ВІН, СТАРИЙ ІВАН, ПЛАЧЕ, БОЛИТЬ ЙОГО СЕРЦЕ. ВІН ДОЛОНЯМИ СЛЬОЗИ ЛОВИТЬ. ПОВНІ ПРИГОРЩІ СЛІЗ ВЖЕ У НЬОГО. ВІН П'Є СВОЇ СЛЬОЗИ, ДАЄ ВОЛАМ НАПИТИСЯ З ПРИГОРЩІ. І ЙОМУ ЩЕ ПЕКУЧИШЕ, ЩЕ ГРИЗОТНІШЕ, А ВОЛИ НА КОЛІНА ПАДАЮТЬ, А МАТИ ЙДЕ ГЕТЬ-ГЕТЬ ПО РІЛЛІ ДАЛЕКО ПО ПОЛЮ.

Знову промінь місяця прокрався до Іванового виду.

Іван: Мама із того світа має прийти та й над своєю дитиною має заплакати. Таке Бог право їм надав. Наново скотився у пропасть.

ЗГОРИ, З ВИСОЧЕННОЇ ВИСОКОСТІ, СНОПИ ТЯЖКОЮ ТЯГОТОЮ НА НЬОГО ПАДАЮТЬ. ПАДАЮТЬ І ЗАКИДАЮТЬ ЙОГО. ОСТЮКИ ЛІЗУТЬ У РОТ, В ГОРЛО, ПАЛЯТЬ ЧЕРВОНИМИ ІГЛАМИ, КОЛО СЕРЦЯ РОЗХОДЯТЬСЯ І ПЕЧУТЬ ПЕКЕЛЬНИМ ВОГНЕМ, І РІЖУТЬ В САМІСІНЬКЕ СЕРЦЕ. ГОРЛАТІ ДЗВОНІ НАД НИМ ДЗВОНЯТЬ, КРИСАМИ ГОЛОВУ ДОТОРКАЮТЬ. ДЗВОНОВІ СЕРЦЯ ВІДРИВАЮТЬСЯ ОД ДЗВОНІВ, ПАДАЮТЬ ЙОМУ НА ГОЛОВУ, РАНЯТЬ. УЖЕ ВІН ВЕСЬ НЕ ПІД ЯЧМІННИМИ СНІПКАМИ, А ПІД ДЗВОНОМ, ВЕЛИКИМ, ТЯЖКИМ, МІДЯНО-ЧОРНИМ – З ГОЛОВОЮ ЙОГО НАКРИВ.

Іван: Я помінив купити дзвін, аби по селу вогонь вістив, але роки були ціпко тісні, та й я все не вітекав. Прости мені, Господи милосердний. Хреста купив собі камінного – за дзвона. А кумові Михайлові не оддав заробленого ячменю, і той ячмінь мені смерть робить.

ВОРОТА В СТОДОЛІ ОДЧИНЯЮТЬСЯ. ДО СТОДОЛИ ВСОТУЄТЬСЯ БІЛА ПЛАХТА, ВСОТУЄТЬСЯ БЕЗ КІНЦЯ І БЕЗ МІРИ.

ЯСНО ВІД НЕЇ, ЯК ВІД СОНЦЯ. ПЛАХТА УПОВИВАЄ ЙОГО, ІВАНА ДІДУХА, ЯК МАЛЕНЬКУ ДИТИНУ, ВПЕРЕД НОГИ, ПОТІМ РУКИ, ПЛЕЧІ. ТУГО, ТУГО. А НАКІНЕЦЬ ГОРЛО ОБСОТУЄ ТУГІШЕ, ВСЕ МІЦНІШЕ. ВІТРОМ ДОВКОЛА ШИЇ ОБЛІТАЄ І ОБСОТУЄ, ОБСОТУЄ ОТА БІЛА ПОЛОТНЯНА ГАДЮКА, ЩО ВИПОВЗЛА З МІСЯЧНОЇ НОЧІ.

Іван прокидається серед стодоли. Місяць дивиться на нього безжально і моторошно. Старий Дідух щулиться. Знаходить мотузку коло дверей, виходить надвір. Місяць не дає йому спочину. Плечі ломить.

Старий Дідух робить петлю з мотузки-воловода, накидає на грушку. Ще залишилось тільки голову туди встромити.

Старий біжить до воза, щоб підкотити до груші і з воза петлю дістати.

Не дивиться на воза, напружено тягне.

Підтягає під грушку, де місяць в петлі завісися. Хоче стати на воза.

На возі стоїть камінний хрест, якого він ще вдень туди висадив. Блиском кам'яним пронизує. Старий хреститься...

Біжить Іван Дідух, запряжений у воза, серед місячної ночі, тягне хрест на горб. Біжить довго і тяжко, весь змокрілий, розгарячений.

Тягне старий Дідух хреста на собі. Ставить.

Стоїть камінний хрест. Блиском кам'яним пронизує.

Стоїть Іван Дідух на колінах, молиться:

– Господи милосердний, ба що-м так глибоко зогрішив, що женеш мене за світові води, Господи?! Поля навколо в місяці, в безлюдді. Хрест на горбі блиском кам'яним пронизує.

Х

Як діда Івана сини з Іванихою остаточно на Канаду переломали

Вечір. Сидять двоє синів за столом, горбатяться в думках. Іваниха вечерю споряджає, на стіл подає. Сини розглядають мапу, сини грамотні, Іван неграмотний, лише порекло вміє виводити – сердиться, бурчить.

– Канада, Канада, прямо сказ напав.

Син менший припрошує:

– До столу би йшли, на мапу би глянули.

Старий однікується, сидить на лаві, там вечеряє:

– Був наймитом, а потім вибув десять років у воську, та я стола не знав, та й коло стола мені ще не йде до трунку. Мапа, та мапа, прямо сказ напав. Стара, а стара?

Іваниха одмовчується, дід Іван допитується:

– Так вони тебе вже підійшли ці два, пилили, пилили, аж перерубали, і ти вже – Канада.

Старший син напосідається:

– Хто хоче наймитом після вашої голови бути, хто хоче переломаним ходити?

Менший син в'їдається в печінки дідові:

– Ти наш тато, то й заведи нас до землі, а не до горба свого, та дай нам хліба, бо як нас розділиш, та й не буде з чим киватися.

Старий Іван кидає кришки в рот.

– Грамотні ви оба, письменні, а я темний, та вже ви мене дотиснули, догризли мою старість – спродам все до кришки, най буде Канада.

Стара Іваниха аж рогач упустила, а в синових руках мапа трісла.

ХІ

Як дід Іван гостей іскликав, перед Канадою прощав, і який він мав туск у грудях

Гостей у Івана хата повнюща, ґазди і ґаздині.

Хата гола – дід спродав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, а старий укінці мусив податися.

Гостей у Івана хата повна, спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горілки у правій руці і, видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

Іван: Дєкую вам файно, ґазди і ґаздині, що-сте мене мали за ґазду, а мою – за ґаздиню...

Не договорював і не пив до нікого, лиш тупо глядів наперед себе і хитав головою, як би молитву говорив, і на кожне її слово головою потакував. Схожий був у цю хвилю на великий камінь, якого долішня хвиля викарбутувала з води і поклала на берег, і стоїть він на березі, тяжкий і бездушний.

Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду, і сумує, що не гнітить його тягар води від віків.

Отак Іван глядів на людей, з якими прощався, як на утрачене щастя. Дивився Іван на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривною, кованою зі сталевих ниток, договорював тяжко.

Іван: Та дєкую вам красно, та най вам Бог дасть, що собі в нею жадаєте. Дай вам Боже здоров'я, куме Михайле, я вам вибачєю, і ви мені вибачєйте.

Подав Михайлові порцію горілки. Дивилися один одному в очі. Цілували один одному руки.

Михайло: Куме Іване, дай вам Боже прожити ще на цім світі та най Господь милосердний щасливо запровадить вас на місце, та й

допоможе ласков своєю наново ґаздов стати! Я вам прощаю, і ви мені прощайте...

Іван: Так, так. Коби Бог позволив...

ґазди ворушилися, наливали, пили, хитали головами, балакали, дотягувалися до мисок.

Іван: ґазди, а проше, дотягуйтеся. Гадав собі, що вас за стіл пообсаджую, як прийдете на весілля найменшого мого, але інакше зробилося. То вже таке настало, що за що наші діди і тати не знали, то ми мусимо знати. Господа воля! А законтентуйте ж собі, ґазди, та й вибачейте за решту.

Дід Іван взяв порцію горілки та й підійшов до жінок, що сиділи на другім кінці стола від постелі, ґаздині теж ворушилися, наливали, пили, хитали головами, ще жвавніше балакали і менше дотягувалися до мисок.

Дід Іван підійшов до старої, аж порепаної, ґаздині з жвавими, надто молодими дівочими очищами, цокнувся злегенька.

Іван: Тимофіїхо, кумо, я хочу до вас напитися. Дивлюся на вас, та й мені, як якийсь казав, молоді літа нагадуються. Де, де, де-е? Ото-сте були хлопенна дівка, годна були! То за вами не одну нічку збавив, то-сте в танці ходили як сновавка – так рівно! Ба де, кумо, тоті роки наші! Ану-ко пережійте, та й вибачейте, що на старість танець нагадав. А проше...

Стара Іваниха плакала в рою старих жінок, що теж плакали, втиралися, заглядали одна одній в очі, сміялися, знову плакали, аж схлипували.

Старий Іван глянув на свою стару, що плакала між жінками, і ґречно вийняв з-за пазухи хустину.

Іван: Стара, ня, нако тобі платину та файно обітрися, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостей собі пильнуй, а плакати ще доста часу, ще так наплачешся, що очі тобі витечуть.

Старий Іван відійшов до ґаздів, крутив сивою головою і собі скидав сльозу зі щоки.

Іван: Щось би-м сказав, та най мовчу, най шаную образи в хаті і вас як гречних. Але рівно не дай Боже нікому доброму на жіночий розум перейти! Аді, бачите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, ґаздине моя?

Стара не втихомирювалася. Жінки її заколисували – ще й до того своїм плачем. Чоловіки пили собі, поодвертались.

Іван: То я тебе викорінював на старість із твоєї хати? Мовчи, не хлипай, бо тобі сиві кіски зараз обмичу, тої Гамерики не побачиш.

За стару заступилася Тимофіїха, стара, порепана ґаздиня, що молодую в танцях ходила як сновавка.

Тимофіїха: Куме Іване, а лишіть ви собі жінку, таже вона вам не ворог, та й дітям своїм не ворог, та їй тужно за родом та й за своїм селом.

Іван: Тимофіїхо, як не знаєте, то не говоріть ані дзелень! То їй тужно, а я туду з вискоком іду?!

Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди.

Люди дивилися на нього як на покійника.

Іван: Озьміть та вгатіть мені сокиру отут в печінки, та, може, той жовч пукне, бо не витримаю! Люди, такий туск, такий туск, що не памнетаю, що зі мною робиться!

Дідові лікті совалися по столу, голова здригалася, аж баби хрестилися на образи.

XII

Як гості діда Івана заговорювали і як дід Іван з бабою Іванихою на людях випрощувався

Кум Михайло діда Івана заговорював, сусід Гьоргій собі підтакував, старий Петро підкахикував, а горбатий Андрей чаркою помагав.

Михайло: То вже, Іване, пропало, ви собі туск до голови не припускайте. А може, як нам дорогу покажете, та й усі за вами підемо. За цим краєм не варт собі туск до серця брати!

Іван: А проше, ґазди, а возьміть же без церемонії та будьте вибачні, бо ми вже подорожні. Та й мені, старому, не дивуйтеся, що трохи втираю на жінку, але то не задурно, ой, не задурно. Цего би ніколи не було, якби не вона з синами...

Сусід Гьоргій діда Івана слухав, а кумові Михайлові підтакував.

Гьоргій: Ця земля не годна стілько народа здержати та стільки бід витримати. Мужик не годен, і вона не годна, обоє вже не годні.

Старий Петро підкахикував, хліб пожовував, вуса витирав рукавом, на діда Івана дивився – прощався.

Петро: І саранчі нема, і пшениці нема. А податки накипають: що платив лева, то тепер п'ять, що їв солонину, то тепер бараболю. Так нас у руки взяли, що з тих рук ніхто нас не годен вирвати, хіба лиш тікати.

Старий Іван слухав і не слухав, та своє задубіле, закам'яніле вів.

Іван: Най їм Бог помагає їсти той хліб, а мені однаково гинути. Але, ґазди, де мені, переломаному, до ходів? Я – зробок, ціле тіло – мозиль, кості дрихлаві, що заки їх рано зведеш докупи, то десять раз йойкнеш.

Старий Андрей чаркою помагав-розраджував:

– Колись на ці землі буде покаяніє, бо народ поріжеться! Не маєте ви за чим банувати, тужити!

Іван Дідух, господар останніх прощальних годин, не погоджувався, пив до старого Андрея, але не погоджувався, хитав сивою головою, як кінь у спеку од ґедзів.

Іван: Дєкую вам за це слово, але єго не приймаю. Певне, що народ поріжеться. Але ж то Бог не гнівається на таких, що землю на гендель пускають? Тепер нікому не треба землі, лиш векслів та банків. Тепер молоді ґазди мудрі настали, такі фаєрмани, що за землею не згоріли...

Од баб одділилась Іваниха, старий Дідух злився, що вона з синами його переломила, і не давав їй спокою.

Іван: А дивіться-но на ту стару скрипку, та пускати її на гендель?! Таже то дуплава верба, кини пальцем, та й маком сяде! Та гадаєте, що вона заїде на місце? От перевернеться десь у окіп, та й пси розтягнуть, а нас поженуть далі і подивитися не дадуть! Стара, а сюди ж!

Підійшла Іваниха, баба Дідушка, старенька і сухонька, тиха і готова до всього на світі.

Іван: Катерино, що ти собі, небого, у своїй голові гадаєш? Де тебе покладу у могилу? Чи риба має тебе їсти? Та тут порядній рибі нема що на один зуб узяти. Аді!

Натягав шкіру на жінчиній руці, показував людям.

Іван: Лиш шкіра та кості, куди цему, ґазди, йти з печі? Була-с порядна господиня, тяжко працювала, не гайнувалась, але на старість у далеку дорогу вибралась. Аді, видиш де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

Іван обійняв стару, як в молодості. Іваниха фартуха коло очей тримала та й вмочувала його в сльози.

Іван: Не хотіла-с іти на ту Канаду, то підемо світами і розвіємося на старість, як лист по полі. Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобою перед цими нашими людьми випрощатися. Так, як шлюб перед ними брали, та так хочу перед ними випрощатися з тобов на смерть. Може, тебе так кинуть у море, що я не буду видіти, а може,

мене кинуть, що ти не видітимеш. Та прости мені, стара, що, може, ті коли скривдив, прости мені і перший раз, і другий раз, і третій раз.

Цілувалися. Стара впала Іванові на руки, а він казав:

– А то ті, небого, в далеку могилу везу... – Але сих слів вже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбіг плач, як вітер, що з-поміж острих мечів повіяв.

Всі голови мужиків на груди похилив.

Іван: Ступай собі, стара, межи ґаздині та пильнуй, аби кождому своє дійшло, та напийся раз, аби-м тебе на віку раз видів п'яну.

XIII

Про що дід Іван сільську громаду просив

Старий ніяковів, а все ж наслідився, чарку перехиливши, і рукавом утершись:

– А вас, ґазди, я ще маю на два ґатунки просити. Десь, може, сини пустять в село на пошту, що нас із старою нема. То би-м просив вас, аби за нас наймили служебку та й так, як сьогодні, зійшли на обідець та виказали очинаш за нас. Може, пан Біг менше гріха припише. Я гроші лишу Яковові, бо він молодий та й слухний чоловік та не сховає дідів крейцар.

Громада ворушилась, слухала задумливо, а молодий ґазда Яків аж почервонів од дідової довіри, проказав:

– Наймемо, наймемо і очинаш за вас викажемо...

Іван задумався. На його тварі малювався якийсь стид.

– Ви старому не дивуйтеся та й не смійтеся з діда. Мені самому гей устид вам це казати, але здається, що би-м гріх мав, якби-м цього вам не сказав. Ви знаєте, що я на собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко-м'го віз і гірко наверх висаджував, але поклав. Такий тежкий, що горб його не скине, мусить 'го на собі тримати, як мене тримав. Хотів памнетку по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

– Так баную за тим горбом, як дитина за цицьков. Я на нім вік свій стратив, окалічився. Коби міг, та й би в пазуху його сховав та й взяв з собов у світ. Тужно мені за найменшою кришкою в селі, за найменшою дитиною. Але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очі Іванові замиготіли великим жалем, а лице задрижало, як чорна рілля під сонцем дрижить.

– Аді, стою перед вами і говорю з вами, а той горб не виходить мені з голови. Таки його виджу та й виджу, та й умирати буду та й

буду його видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки знав – та й на нім забув, силу мав – та й на нім лишив.

Одна сльоза котилася по лиці, як перло по скалі.

– Та я вас прошу, ґазди, аби ви, як на святу неділю поле будете святити, аби ви ніколи мого горба не минали. Будь-котрий молодий най вибіжить покропить хрест свіченою водицею, бо знаєте, що ксьондз на горб не піде.

Молодий Яків обіззався, як і перше:

– Я вибіжу, я покроплю хрест.

Старий Іван продовжував, як коли би хотів рядом простелитися, як коли би добрими сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей свою просьбу.

– Прошу я вас за це дуже ґречно, аби-сте мені мого хреста ніколи не минали. Буду за вас Бога на тім світі просити, лиш зробіть дідові його волю.

Кум Михайло розводив Івана:

– Іване, куме, а лишіть же ви туск на боці, геть єго відкиньте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз назавше. Були-сте порядний чоловік, не лізли натарапом на нікого, нікому не переорали, ані не пересіяли, чужого зеренця не порунтали. Ой ні! Муть вас люди нагадувати та й хреста вашого на святу неділю не минуть.

Отак Михайло Івана розраджував.

XIV

Як діда Івана громада прощала і як вони з кумом Михайлом літа молоді ловили

Почалась справжня п'ятка, справжньої ще не було, та п'ятка, що робить із мужиків подурілих хлопів.

Господар припрошував:

– Вже-м вам, панове ґазди, все сказав, а тепер хто мене любить, то той буде пити зо мнов. Сонечко вже над могилою, а ви ще порцію горівки зо мнов не випили. Заки ще в своїй хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто мене навидить, той буде також.

П'яний уже, Іван кричав до музики, до скрипаля:

– Грай, грай, мой, заки я в своїй хаті! – Торсав молодих, підохочував до танцю, сам пристукував. – Мой, маєте так танцювати, аби земля дудніла, аби одної травички на току не лишилося!

У хаті всі пили, всі говорили, ніхто не слухав. Бесіда йшла сама до себе, бо треба її було конче сказати, мусили сказати, хоч би на вітер. Кум Михайло діда Івана заговорював, сусід Ґьоргій собі підтакував, старий Петро підкахикував, а горбатий Андрей чаркою помагав.

Михайло: Як-єм його випуцував, то був випуцуваний, котре чорний, то як сріблом посипав по чорному, а котре білий, то як маслом сніг помастив. Коні були в мене в ордунку, цісар міг сідати! Але-м грошей мав, ой, мав, мав!

Андрей: Коби-м учинився серед такої пустині – лиш я та Бог аби був! Аби-м ходив, як дикий звір, лиш не видіти б ні крамарів, ні панів, ні ксьондзів. Отогди би називалося, що-м пан! А ця земля най западеться, най си і зараз западе, то б не згорів. За чим? Били та катували наших татів, та в ярем запрягли, а нам кусня хліба не дають прожерти... Е, коби то так по-мому...

Ґьоргій: Ще не находився такий секвертант, аби що з нього стяг за податок, ой ні! Був чех, був німець, був поляк, г... пробачайте, взєли.

Але як настав мадзур, то й найшов кожушину аж під вишнею. Кажу вам, мадзур – біда, очі випечи – та й гріха за него нема...

Всякої бесіди було багато, але вона розліталася в найріжніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

У шум, гамір, і зойки, і жалісну веселість скрипки врізувався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його не раз чути на весіллях, як старі хлопці доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, ніби і в горлі мозолі понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерзлій землі, а воно раз по раз зупиняється на кождім ярочку і дрижить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здогнали, а вони вже не хотіли назад вернутися до них навіть в гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж сугави хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то нахилювалися до себе і тулили чоло до чола і сумували.

Ой, з-за гори кам'яної
Голуби літають...
Не зазнала розкошоньки,
Вже літа минають.

Запрягайте воли сірі,
Коні воронії,
Доганяйте літа мої,
Літа молодії.

Діди ловилися за шию, цілувалися, били кулаки в груди і в стіл і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не

могли жодного слова вимовити.

– Ой Іванку, брате!

– Ой Михайле, приятелю!

Пісня стелилася, аж чад в очах стояв.

Ой догнали літа мої

На терновім мості:

«Гей, вернітесь, літа мої,

До мене хоч в гості!»

– «Не вернемось, не вернемось,

Не маєм до кого:

Та було б нас шанувати,

Як здоровля свого!»

XV

Як дід Іван з хатою прощався, з селом прощався і з камінним хрестом на горбі

Син торсав за рукав:

– Дедю, чуєте, то вже час виходити до колії, а ви розспівалися як за добро-миру.

Іван на нього так дивно витріщив очі.

Син побілів, подався назад.

Дід поклав голову в долоні і довго щось собі нагадував. Устав із-за стола, підійшов до жінки, взяв її за рукав.

– Стара, гай, машір – інц, цвай, драй! Ходи, уберемося по-панськи, та й підемо панувати.

Вийшли обоє з хати.

Ввійшли інші, убрані, ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом прорвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало – такий був плач.

Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось згори не впало і її на місці не роздавило.

Михайло взяв Івана за барки і шалено термосив ним, і верещав, як стеклий.

– Мой, як єс ґазда, то фурни тото катране з себе, бо виполічкую тебе, як курву!

Іван не дивився в його бік.

Схопив стару за шию. Пустився з нею в танок.

– Польки мені грай, по-панськи, маю гроші!

Люди задеревіли.

Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини, обох силоміць винесли з хати.

На подвір'ї Іван танцював далі якоїсь польки.

Іваниха обчепила руками поріг, приповідала:

– Ото-с'єм ті виходила, ото-с'єм ті вигризла оцими ногами!

І все показувала в повітрі, як глибоко вона той поріг виходила...

Коли вони вийшли з хати і проминули кілька кутків, дорогу перейшла на перехресті похоронна процесія.

Спереду обдертий хлопчик із обдертим коміром під шиєю. В руках держить чорний хрест і все дивиться на нього. За ним такі самі чотири хлопчики несуть маленьку труну. На її вічку білий тоненький хресток, а ціла вона синя. В головах труни прибитий віночок із жовто-брудних квітів. З отих самих, що ростуть попри каміння. Такий віночок, як калачик бідного мужика, що дає в церкві за простибіг.

За труною плететься кілька жінок. По них не знати, котра молода, а котра стара. В руках тримають малі погаслі свічки. Під пахвами несуть напівзів'ялі вазоники. То ті марні квіти, що ніколи сонця задосить не мають і все з одного боку брудно-зелені, а з другого – ясно-жовті.

Перша жінка: Лежав як рибка і все ротик роззявляв.

Друга жінка: Водиці йому треба було раз по раз.

Третя жінка: Пашіло од нього вогнем. Як би хто під ним вогонь розіклав, а його кісточки, як полінця накидав, аби горіли.

Йдуть всі помучені, зів'ялі, сіру мряку хрестом прорізують.

Маленький похорон завертає в другу вулицю. Чорний хрест обвився сивими цяточками мряки. Хлопчики померзли. Баби ледве лізуть – йдуть серединою вулиці, як подерті тіні.

А цвинтар буде, лиш його крізь сіру мряку не видно.

Малий Андрійко побіг за похороном. Його завернули...

– Не поїду, – не своїм голосом закричала Іваниха, оторопівши од маленького похорону.

Її сини просто підхопили під руки і понесли.

Вона випрочувалась. П'яні сини тримали маму залізною. Старий Дідух тільки за голову тяжко схопився руками.

Плоти попри дороги тріщали і падали – всі люди випроваджували Івана, хто з ним прощався, хто на похорон дивився.

Дід Іван ішов зі старою, згорблений, в цайговім сивім одінню, і щохвилі намагався танцювати польки.

На полі зупинились перед хрестом, що його Іван поклав на горбі. Дід трохи прочуняв од польового вітру і показував старій хрест.

– Видиш, стара, наш хрест? Там є відбито і твоє намено. Не бійся, є моє і твоє...

Малий Андрійко погнав до хреста.

Іду до Тебе

***Майже документальна кіноісторія,
відтворена за віршами і листами,
поемами й оповіданнями Лесі Українки, за
спогадами про неї та про її сучасників***

Saxifraga – ломикамінь

– Станьте-но, прошу вас.

– Зупиніться.

– Я хочу вийти. Спасибі.

– Що? Візник мене знає? Ще далеко додому? Так.

– Я тільки-но хочу глянути. Що це? Невже марево?

– Сергію! Сергію Костянтиновичу! – До мене обертається бородатий незнайомий студент, здивовано дивиться *не Твоїми очима* й зникає в натовпі. Мені стає моторошно і холодно. Січе мжичка, постійна київська мжичка. Та гляньте-но, який величезний натовп. Що то діється? І то коло «Киевлянина».

Впізнаю в гурті Кривинюка.

– Михайле Васильовичу що тут діється?

– О панно Лесю, «Киевлянин» ювілействує, а студенти йому допомагають.

Михайло Васильович Кривинюк аж пламеніє од радості, хоч намагається вже при мені триматися стримано, трішечки стримано. Та все ж не втримується. Надто замашний камінь із розвернутої бруківки попався йому на око. Якраз до руки прийшовся. Інтелігентний Михайло Васильович – з розвороту по вікнах «Киевлянина». І що вже туди не летить?! Де бідний Піхно тепер?

– Ларисо Петрівно, Ларисо Петрівно, що тут тільки діється? – Кривинюк мене питає. Це *Він мене* питає. Миготять студентські кашкети із синіми, блакитними околичками, робітничі кепки з'являються то тут, то там. Он кілька студентів і гімназистів урочисто роздирають номери «Киевлянина» і спалюють. Робітники перепинили кількох візників і чіпляють газети до заплетених хвостів гнідих. Зловили екстер'єра і загортають його в газету. Сміх, гам, улюлюкання, регіт. Кидають каміння і пляшечки із сірчанним воднем у вікна редакції.

– Геть продажну пресу! Геть продажних писак!

І раптом у новенькому трамваї, що курсує раз по раз перед нами, бачу її – елегантну красиву жінку з виразним блідим обличчям, у чорному пальті й гарному витонченому капелюшку, оздобленому сірим тюлем. Так, це *вона, вона*, вже кілька разів їздить трамваєм, спостерігаючи демонстрацію. Її руки з тою чарівною, трошки сталевою грацією, як у тонкої іспанської шпаги. Вона раптом підводить голову ще вище, видно, стає навшпиньки і робить той рух рукою і станом, який добре по знаку всім Твоїм товаришам («королівський жест», – жартував, було, Ти). Від того її руху маленька фігура раптом наче виросла – вона махнула білою хустинкою і зразу ж сховала її в брунатній муфті... «Пора кінчати!» – напевно, говорив той жест.

З боку університету, з Володимирської, вже сунули козаки...

А вдома, що вдома? Перед будинком сиділи на лавці два шпики й лузали насіння – і це в дощ, у мжичку. Мені так було прикро, що в мами знову пробилося несправедливо напасливе ставлення до Тебе.

Та я їду до Тебе, їду!

У мами завжди був приємний холодний вираз у Твоїй присутності, одвертання погляду, відповіді крізь зуби, затуляння себе газетою або книжкою. Се вже, я бачу, почалася знову «ревность» материнська. Се прикро, і тяжко, і фатально, що жодна моя дружба, симпатія чи любов досі не обходились без цих отруйних ревностей.

Мама. Ти себе занапастиш! Я проклинаю!..

Леся. Мамочко, мені тільки тяжко, що ти все когось винуватиш. Чи то від того легше? Ні, мамочко, ніхто не може нічого від мене одвернути. Я не така безхарактерна, як часом здаюсь і як звикли мене вважати, і в *рішучі хвилини* тільки я сама можу собі допомогти або нашкодити і більше ніхто... Ніхто, чуєш?

Мама. Адже він приречений... Леся, дитино моя!

Леся. А хто міг би мене, мамочко, одвернути, щоб я не була з Дорою при її дифтериті? Хто, питаю? Хто був би винен, якби я тоді заслабла? Я думаю, ніхто. Так і тепер. Коли вже хто буде винен, то я сама...

Мама. Я проклинаю. Так, так, проклинаю...

Леся. Ти візьмеш назад те страшне слово «проклинаю»?! Забери його назад. Таточку, нехай вона забере слово.

Не могла я вже стриматися більше. Внутрішнє ридання котилось у мені знавісніло. Я стиснула кулаки, вдарила ними об бильця крісла раз, удруге, втретє – руки не боліли. Папа забрав маму, що захлинулась у риданні, а я казала вже сама собі:

– Я зовсім *щиро признаю*, що я дуже-таки винна, що я завдаю всім стільки турбот, та я інакше не можу, не можу, і все, – *вже й так я досить «проклята» тією Мойрою, чи як там вона зветься, тая «Лесина богиня».*

Я їду до Тебе, Сергію! Я вже їду!..

Все, все покинуть, до тебе поинуть,
Мій ти єдиний, мій зламаний квіте!
Все, все покинуть, з тобою загинуть –
То було б щастя, мій згублений світе!

По перону бігали люди з мішками, проходили пани з панями, підїздили візники. Коли вже я сідала, коли прозвучали удари станційного дзвона, очі зафіксували людину, яка вперто стежила за мною. Так, я й не сподівалась, що поїду без «хвоста», але не гадала собі, що це так буде просто й недвозначно. Здається, й молоденький тип навіть ніяковіє трохи.

Просвистів обер-кондуктор, відповів йому паротяг. Зелені, жовті, сині рушили з Києва.

Їду до Тебе, Сергію.

Стать над тобою і кликнуть до бою
Злую мару, що тебе забирає,

Взять тебе в бою чи вмерти з тобою,
З нами хай щастя і горе вмирає.

І за дорогу все промайне перед очима: і перша зустріч у Ялті, і нічне палаюче море, і моя перша сповідь перед Тобою – сповідь з першої зустрічі. Зашумить дубовим шумом Зелений Гай під Гадячем, і спогадається моє берлінське лікування з невсипущою думою про Тебе. Вагонні ритми так навівають спомини. І всі ці спомини будуть у якомусь тумані, в якомусь дощі, в якійсь мряці несусвітній. То цілком зрозумілі, то уривчасті. Вони принесуть мені Тебе, якого знала досі, а не Тебе, до якого їду.

І що мені до того, коли в моїй дорозі до Тебе завжди супроводжуючі, завжди «архангели» – охранка турбується про нас, як мати рідна.

Іду до Тебе! Виручати Тебе з рук Смерті й віддавати в лапи охранки?! Чи з охранки віддавати в неблаганні руки Костомахи?!

З'явися мені таким, яким уже не будеш...

У саду було тісно. Ятки, побудовані навмисне для лотереї і добродійного базару, звужували і без того не дуже широкі алеї – люди ходили парами і гуртами, штовхаючи мимохіть одні одних.

Музика вдарила, юрба стрепенулась, та не розійшлась, а тільки загойдалася швидше, паперова січка замигтіла барвистою метелицею, колеса з лотерейними білетами закружляли, як млинки. Гамір людських голосів змагався з музикою. Стало ще тісніше, якось паморочно... Я сіла на перше місце, яке трапилось. Коло мене сиділа якась дама в жовтогарячому вбранні, що голосно розмовляла зі своїм кавалером по-французьки грубим контральто, з вульгарним, але чисто французьким акцентом.

І тут на вільне місце поруч зі мною сів Ти, трохи віддаля, але все ж якось приурочено, ніби змовницьки усміхнувся до мене. Букет білих квітів Ти поклав поряд. Я спершу знітилась, надто схоже це було на

неоковирні зальоти якогось столичного панича, але усмішка Твоя відразу роззброїла мене. А тут і голос Твій, чистий, але з сухотним хрипом, вивів мене із чистісінького замішання.

– Аж нарешті я вас піймав. Уклін вам від Павла Лукича Тучапського.

Десь Тебе я ніби бачила, але де і коли – годі було тоді думати.

– Рада познайомитись. Лариса Косач.

– Сергій Мержинський. Вас я давно знаю: я приятель вашого брата Михайла, колись ми гуртом були у вашім домі. Михайло вічно вас розхвалює.

– Бачите, то неправда, що не можна бути пророком у рідному краю, можна ним бути навіть в очах рідного брата.

– Брат ваш, сам того не примічаючи, звик вимірювати людей математикою: коли часом хоче назвати кого нестелепою чи дурнем, то каже: «Він математики ні в зуб не знає».

– Увійде в хату й патетично кричить: «Чудова річ – диференціали».

– От бачите, так і познайомились ми без етикетки. І я маю свою «математику»: все Сибіром міряю, отак придивляюсь до людини і думаю, чи годна вона за свої переконання Сибіру понюхати, коли годна – ото людина!

І Ти знову посміхнувся, але вже вибачливо, бо така гроза кашлю стала тіпати Тебе, аж мені моторошно зробилось. Це вже тоді було.

– Я бачу, Ви маєте он свій Сибір – у грудях.

– Ет, то пусте! Знаєте що, давайте-но я вам щось покажу! Чого нам тут чапіти?

Пара за парюю проминали нас, із подібними жестами, з подібним сміхом... Часто сміх той перебивався кашлем, а очі світились, і обличчя палали – може, від веселощів, може, від задухи, а може, від сухот? Се ж була курортна публіка. Вона прибула сюди, щоб залишити морю і горам свої болі, щоб визволитись від своїх недуг. Чи визволиться ж? І що визволить її?

Ти найняв човен з вітрилом.

– Куди ж правити? – запитав.

– Просто так... – І я показала рукою на обрій.

Вітрило напнулось, хвиля загомонила – і човен помчав прудко, мов чайка морська; перелетів затоку, поминув мол і загойдався широкими розмахами.

– Се ми виїхали на чисте, як кажуть моряки. А знаєте, Ларисо Петрівно, мені сьогодні так задушно було, так дихати було нічим, а тут, коло вас, якось полегшало – від вас вільнішим духом віє, правду каже Тучапський.

Саме на ці його слова вітер доніс мідяний гук військового оркестру, потім уривок солдатської пісні з лівадійських казарм – десь од царської резиденції.

– Ви кажете, що від мене вільнішим духом віє, – може! Дай-то Боже! Але якщо правда, то мені коло вас... ну, у вашім колі, товаристві друзів Тучапського... ну, знаєте, так, як я була колись на чужині й це почувала... щось схожого... зараз вам скажу.

Править не треба було – вітер і хвиля гнали самі. Човен то здіймався високо, то спускався низько, м'яко і лагідно перебираючись з хвилі на хвилю, а я сповідалась. Сповідалась людині, з якою щойно познайомилась, але щось було в цій стрічі сильніше від мене, щось владніше за мою волю, за мій не дуже-то відвертий характер. Я сповідалась, десь у глибині душі відчуваючи, що такого зі мною не бувало, щоб так якось раптово, наче зненацька.

– Там так, от хоча б у Відні, там я почувалась якось вільніше. Ніколи й ніде я не почувала, як тяжко носити кайдани і як дуже ярмо намулило мені шию. Не знаю, чи коли вдома, тут, були в мене такі години тяжкої, гарячої, гіркої туги, як там, у вільнішому краю. Знаєте, мені не раз видавалось, що на руках і на шиї у мене видно червоні сліди, натерті кайданами та ярмом неволі, що всі бачать тії сліди, і мені соромно за себе перед вільним чужим народом. Бачте, чого сором, – того сором, що у мене руки в кайданах, але серце і думка вільні, може, вільніші, ніж у тих людей. Тим-то мені так гірко, і тяжко, і сором.

Ми довго зоставались на морі. Вже й смеркання згасло і темна ніч розкинула своє шатро над морем.

– Темна ніч – зараз море горітиме, – сказав Ти.

І справді, за стерном затремтіла блакитна фосфорична смуга, весла кресали вогонь. Ти мені дарував сьогодні відомий феномен фосфоресценції моря. Моя душа горіла так само – я вже свідомо прагнула невідворотності.

Я набрала рукою води, підкинула вгору – і блиснув фантастичний фонтан холодного вогню. Дельфіни плескались, збивали на чорній воді гейзери світла. Летючі зорі падали в море. Берега не було видно в темряві, тільки далеко горіла громадка огнів, мов стожар.

– Ви мені – море, а я вам – гори, – сказала вранці. Найняли візника і поїхали на Ай-Петрі. Спочатку минули місто. Море вже не було вчорашнім, воно вже не світилось, не грало, не переливалось. Розгнівана хвиля викидала на берег лушпиння, затички, старі черевики й усякі злидні людські – вчорашня гармонія палаючого моря розбилась.

Сергій. Я не сиджу в тюрмі, як вони, мені не розбито голову прикладом, не розпорото живіт штиком, не прострелено груди кулею, мене навіть у солдати взяти не можуть, я – сухотник.

Леся. Ну що се ви справді! Що за самобичування?! Без самогризіння і самоїдства: вже і життя немає, чи як? Я ж знаю: вас просто сховали сюди.

Я помітила, що візник більше слухав нас, аніж співав. Прикусила язик.

«Баришні з татарами» зустрічались нам раз по раз. Наш візник-татарин насмішкувато щось говорив до своїх одноплемінників, ті одбувались одним-двома словами. Татари-провідники в Ялті відомі як люди дуже легких звичаїв, і дами, які зветься «Червоні шапочки», або ж «Баришні з татарами», що їздять з ними сам на сам у гори, мають не найліпшу славу.

Сергій. Неврастенія. Авжеж, неврастенія. Я навіть чую типовий біль у потилиці, шиї та межі плечима, а в тім'я мов щось пече.

Леся. Се ж і є перевтома, звичайна перевтома від думок, від монотонності ялтинського життя і від нервовості. Звідси і різні псевдогалюцинації. Ну от... Сниться мені якомсь, що йде моя «Блакитна троянда» на сцені і головну роль граю я сама (хай мене Бог боронить). Акт перший. Антракт. Другий. Третій. Четвертий. Публіки не чути. Врешті фінал. На сцені чогось темніє, завіси не спускають. Я врешті, хоч се мені по ролі не помагається, питаю: «Чому не спускають завіси?» Хтось відповідає саркастичним тоном: «Бо нема перед ким!» Я дивлюсь: у партері – Аравійська пустеля, порожні ложі чорно позіхають, на галерею у мене не стало одваги поглянути. Моя драма провалилася з дзвінким мовчанням!.. І я в розпачі кричу: «Свисток, усе царство за свисток!» Розумієте, Сергію Костянтиновичу, уже не оплески, а хоч свисток!.. Але і сей мій розпачливий поклик зостається гласом вопіючого в пустелі...

Ти мовчав. А шлях був крутий і битий. Лишилися унизу рясні кучеряві сади-виноградники.

Пропали лаври і пишні магнолії. Минулися розкішні намети платанів. Бовванів здалеку останній кипарис, густо повитий плющем.

– Наші земляки, – показав Ти на білі берези, що ясніли серед яворів і темних дубів. Фаетон підіймався все вище і вище. Тільки терни, будяки та полин товаришили нам у дорозі, потім не стало жодної рослини живої.

Крейда, пісок. Над шляхом нависло неплідне та голе каміння – червонясте, сіре. Сухо, ніде ні билини – усе задавило каміння. Сонце палить крейду. Вітер порох здіймає, задуха.

– Се наче дорога в Нірвану.

І раптом Твій поклик – ми на вершині.

– Saxifraga.

– Ломикамінь, – повторюю я.

На шпилі, на гострому сірому камені, горить вогонь великої пломінкої квітки – краплі роси блищать на дні свіжих пелюсток.

– Я шаную її, Сергію, більше од пишного лавра. Ломикамінь – це моя квітка, квітка таких поетів, як я... Та як мені соромно «тільки писати» в той час, як люди «живуть і гинуть», як мені прикро, що моя робота така безпечна. І дітись від себе я не можу.

Ти завітчав мою голову ломикаменем і поцілував у чоло, як малу дитину. В мене сльози вже підкочувалися до горла, коли заплакав Ти.

– Ах, ще ся вічна комедія перед самим собою, сей страх «сентиментальності», «бабства», як се безглуздо! Давні герої плакали не соромлячись і, проте, були справжніми, щирими героями. А ми? Тільки над сльозами і маємо владу, більше ні над чим...

Я не могла всього зрозуміти, що творилося в Твоїй душі, але вона не була ніколи такою близькою до мене, як тоді, і водночас такою далекою, як отам, на Ай-Петрі. Стояли в тіні скелі змучені коні. Наш татарин-візник заховався од нас за камінням і витягував свою монотонну пісню так скорботно і протяжно, що мені стало моторошно...

... Поїзд рвався крізь ніч, крізь станції і полустанки, я не могла заснути, дощ зі снігом періщив у вікно, крізь ритми коліс рвався мій голос до Тебе, захлинався, повний Тобою:

Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами, ти, мій бідний, зів'ялий квіте! Легкі, тонкі пахощі, мов спогад про якусь любу, минулу мрію. І ніщо так не вражає тепер мого серця, як сії пахощі, тонко, легко, але невідпорно нагадують вони мені про те, що моє серце віщує і чому я вірити не хочу, не можу. Мій друже, мій любий друже, створений для мене, як можна, щоб я жила сама тепер, коли я знаю інше життя?

...Один справжній триумф пережила я тоді. Сталося це в так званому Літературно-артистичному товаристві на Рогнединській вулиці. Відзначали століття з часу виходу в світ «Енеїди» І. П. Котляревського й одночасно цим відзначали століття нової української літератури. У доволі просторій, але низькій і задушливій

залі товариства людей набилося вкрай. Вже наприкінці вечора вийшов на естраду сивий Михайло Петрович Старицький. Я знала, як він блискуче володіє рецитованим словом, але це було до всього ще і МОЄ слово. Завмер зал. Я чула тільки голос свого серця. Ти був поруч.

У кожного люду, у кожній країні
Живе такий спогад, що в його давнині
Були золотії віки.
Як пісня і слово були у шанобі
В міцних сього світу; не тільки на гробі
Складались поетам вінки...
...Богам були рівні співці-лавреати
І гордо носили коштовнії шати
У панським магнатським гурті;
Цвіли в них і лаври, і квіти барвисті,
І навіть терни їх були позлотисті,
Кайдани – і ті золоті!
Так... В кожній країні є спогади раю!
Нема тільки в тебе їх, рідний мій краю!
Були й за гетьманів співці:
З них деякі вічнії співи зложили.
А як їх наймення? І де їх могили,
Щоб скласти хоч пізні вінці?!
Ті вічні пісні, ті єдинії спадки
Взяли собі другі поети-нащадки
І батьківським шляхом пішли:
Ніхто їх не брав під свою оборону,
Ніхто не спускався з найвищого трону,
Щоб їм уділяти хвали.
Чоло не вінчали лавровії віти,
Тернів не скрашали ні злото, ні квіти,

Страждали співці в самоті;
На них не сіяли жупани-лудани,
Коли ж на руках їх дзвеніли кайдани,
То вже не були золоті...

Буря оплесків вибухнула в залі, перекочуючись з краю в край бурунами. Вікна дзвеніли од тої бурі. Студенти кричали:

– Авторку! Авторку!

Михайло Петрович Старицький зійшов до зали, взяв мене за руку і вивів на поміст. Мені аж дух забило. Ще гучніше оплески й вигуки «Слава!» залунали в залі. Я намагалась бути спокійною, спиралась на Старицького і спокійно вклонилась публіці. Відчула тільки, що зашарілася вся, та зосереджено вдивлялась в аудиторію.

До Старицького підбіг якийсь поліцейський чин і став на нього гримати, але буря оплесків не стихала, і поліцай, безнадійно махнувши рукою, одскочив набік...

– Ларисо Петрівно, хочете побувати на хрещенні Сергія Костянтиновича? – хитро запитав мене Кривинюк того ж вечора.

– Та облиште, Михайле Васильовичу, це не для неї – нас «архангели» можуть застукати. Ларисо Петрівно, це Кривинюк жартує!

– Ні, ні! Ви знову ховаєтесь від мене – я хочу побути з вами сьогодні...

Так воно і сталось. На човні ми поїхали на лівий берег до корабельних майстерень. З усіх кінців Дніпра пливли човни – горіли зорі на небі, горіли цигарки, пароплав прочахав мимо, при його світлі я побачила, що човнів було багато – робітництво пливло на свій мітинг.

– Ви вже тут? – здивувався Ти, побачивши Віру Крижанівську, всю в чорному, як завжди. І зашарівся по-дитячому.

– І ви тут сьогодні? – здивувалась Крижанівська, побачивши мене з Кривинюком і Мержинським. Вона почувалася тут надто по-

свійськи, якимось по-робочому, я ж – трохи знічено.

Ти теж був у своїй стихії. Робітники сиділи на дебаркадері, а біля стапелів човни оточували корабель, який ще тільки обшивався залізом, – робітники корабельних майстерень. На човнах з боку Дніпра і в цехах з боку лісу виставлено робітничі пікети. Кривинюк нахилився до мене:

– Коли «архангели» нагрянуть, держіться мене – он наш човен!

Десь зблизька, але з темряви, почувся Твій голос, світилися бакени поряд, Київ мерехтів на тому боці.

Робітництво гуло, здалеку наближався пароплав. Ти затих на якийсь час, а потім знову Твій пристрасний голос володів цією дивною, вперше баченою мною аудиторією. Ця аудиторія вимагала своїх ораторів – вона приймала Тебе за свого.

Горіли цигарки на землі, зірки миготіли в небі, вода билася в обшивку дебаркадера.

Мержинський. Ось вам, товариші, картина нашого становища! От вам справедливість нашого начальства! Питається, коли ж цьому настане кінець? Коли нарешті з нами будуть обходитись, як із людьми, а не як зі скотиною? Коли доб'ємося ми собі людських прав? Тоді, товариші, коли ми навчимося приймати близько до серця інтереси своїх товаришів, коли ми кожну образу, яку завдають одному з нас, будемо вважати нашою спільною образою, тоді ми зрозуміємо, що, вдаривши одного робітника, начальство принизило й образило всіх нас...

До мене нахилилась Віра Крижанівська і шепотіла, наче не дослухаючись до Тебе; але шепотіла про Тебе, такого далекого і належного всім цим живим і полум'яним душам з корабельних майстерень.

– Це, Ларисо Петрівно, типовий революціонер-романтик. Ви ж таких уподобляєте. Дуже нервовий і вразливий, він із-за цього Шума підняв цілу бучу в нашому Комітеті й добився свого – завтра буде страйк.

Мержинський. Товариші! Невже ми залишимо непокараним цей звірячий учинок начальства? На наших очах ледь не вбили товариша – невже ми будемо тільки ойкати та охати? Невже нікому з нас не стане соромно за свою байдужість? Ні, заради своїх людських прав, заради своєї честі ми не повинні допускати, щоб наші права і нашу особистість топтав ногами всілякий вискочка, – ми ж не стадо овець, що, злякавшись пса, розбігається на всі боки. Ми ж люди, чуєте, ми ж усе-таки люди, ми чесні трудівники, що своїм потом і кров'ю утримують зграю хижаків, які над нами насміхаються і вважають згірше скотини! Годі терпіти! В кого є совість, кому дорога своя честь, хто не розучився ще розуміти образи, – повстаньте всі як один, і чим би вам не загрожували, що б з вами не витворяли, не беріться за роботу доти, доки не буде усунуто Свиридова – він принизив кожного з вас. Страйк – ось така буде відповідь.

Сотні робітників на човнах і на дебаркадері, біля стапелів корабля, на риштованнях глухо кричали, перемовляючись: «А де іменинник, а де Шум? Шум!» Великий пароплав знову проплив поряд, усі принишкли, але ідея страйку вже заповонила кожного. Віра Крижанівська по-товариськи обцілювала Тебе, а я охолоджувала гарячі руки в нічній дніпровській воді, терла собі скроні і чоло...

...Поїзд зупинився, очікуючи на зустрічний. В темряві бігали ліхтарі залізничників, миготіли один перед одним. Ось прочахкав паровоз, ударив станційний дзвін. Моя ж дорога до Тебе не переривалась, не зупинялась; до Тебе ще було далеко – Ти жив у моєму голосі, у моєму шепоті, що лишався із сичанням грудневого дощу, із завиванням поліського вітру, з биттям мого серця:

О, я знала ще інше життя, повне якогось різкого, пройнятого жалем і тугою щастя, що палило мене, і мучило, і заставляло заламувати руки і битись, битись об землю в дикому бажанні загинути, зникнути з цього світу, де щастя і горе так

божевільно сплелись. А потім і щастя, і горе обірвались так раптом, як дитяче ридання, і я побачила Тебе! Я бачила Тебе і раніше, але не так прозоро, а тепер я пішла до Тебе всею душою, як сплакана дитина йде в обійми того, хто її жалує.

А вже коли я сиділа, Ліля могла мене вивезти в колясці. Так ми гуляли Берліном. Німці карнавалили. В неділю ввечері йшов дощ, але це мало кому пошкодило, всі карнавали дощ ніби підстьобнув. Тріскіт барабанів, бубнів, тамбуринів, свист і виск флейт, кларнетів – і над усім пісня розмаїта. Укоханий рефрен, підхоплений тисячею горл: «Immer, immer, immer gut!» (Завжди, завжди, завжди добре! – Нім.).

Ліля. А Сергій Костянтинович якийсь як не з цього світу, наче чимось ізсередини просвічений. Кривинюк – міцний, він же весь наш клан покоровив. І що мені діяти?

Лєся. Є таке, коли людина мусить зважуватися сама, не питаючи нічиєї ради, треба мати таку одвагу. Маєш?

Ліля. Знаєш, сестричко, мені інколи здається, що він мене так мало любить. А мені хотілося б чогось шаленого, дикого. Я ж його...

Лєся. Ой Лілеє, ти ще таке дитя. Не міряй і не важ, хто більше, а хто менше любить, бо на сі речі не досить відомо «измерений». Треба тут чогось іншого, нематематичного. Не міряй і не важ, не збирайся жити, а *живи*, люби, скільки можеш. Тоді менше буде жалю – вір мені, – ніж коли б ти все розмірила, розважила і відклала на завтра, бо завтра не завжди приходить...

Ліля. Ой Лєсю, тобі так усе ясно і просто.

Лєся. Гірше нікуди, так просто. Як бачиш, се дуже мало схоже на тверду пораду старшої сестри, але ти знаєш, що твоя сестра часто буває *без вина п'яна і тверезість не належить ні до моїх цнот, ні до моєї професії*. Я тільки буду щаслива за тебе, коли ти будеш щаслива. Будь хоч ти щаслива, Пуцику.

Ліля. І ти будеш, і ти... Я так вірю, що будеш. Мержинський поправиться, а ти вже ось танцювати в мене на весіллі будеш – все

так удалося нам у Бергмана, тільки ти не плач, ну не плач.

Леся. Ой Пуцику. Мені аж смішно думати: «твое весілля», «твої дружки», коли подумаю, що все-таки ти і Пуцик, і Путільда. Але ж правда, що ти і Лілея, ще й навіть лілейная. Се дуже важно і поважно! Дай-но, нахились, я тебе поцілую – будь веселе і щасливе, і «легкомисленне» (се головне!)...

А вулиці шаліли, а в них, як у казані, кипіло, сипалось конфеті, з вікон у діл, з долу у вікна летіли serpanta, цілі балкони були обкручені цими паперовими стрічками. В ресторанах ніде повернутись, грала музика, публіка танцювала за столами або сидячи, узявшись за руки, підскакувала на стільцях – місця не було. Через голови, понад столами, летять serpanta і обкручують танцюючі пари, одне одного лоскочуть по обличчях пав'ячими перами, ляскають паперовими віялами, сиплють конфеті.

Одна паперова стрічка зачепилась за мою коляску – і ми празникували.

...На одній лісовій станції, сховавшись од мороку ночі, коло ліхтаря сиділо троє: два жандарми і третій, видно, студент – упізнала по синій околиці кашкета. Поїзд ковтнув і його – безіменного, і їх – жандармів. Ліси летіли безкраї за вікном, сну не було, моторошність оповила душу: чи Ти мене впізнаєш:

Се нічого, що Ти не обіймав мене ніколи, се байдуже, що між нами не було і спогаду про поцілунки. О, я піду до Тебе з найщільніших обіймів, від найсолодших поцілунків! Тільки з Тобою я не сама, тільки з Тобою я не на чужині. Тільки Ти вмієш рятувати мене від самої себе. Все, що мене томить, все, що мене мучить, я знаю, Ти здіймеш своєю тонкою рукою – вона тремтить, як струна, – все, що тьмарить мені душу, Ти проженеш променем Твоїх блискучих очей. Ой, у тривких до життя людей таких очей не буває! Се очі з іншої країни...

Ми гуляли втрьох в університетському саду – Ти, Віра Крижанівська і я. Після повороту з Берліна я світ сприймала якось наче наново роджена, жартувала, сміялась. Із собору виходила пара – він, молодий красень, певно студент, і молода в білій фаті – після вінчання.

Ця пара спонукала Тебе і Віру Крижанівську до розмови, в яку я втручалась лише з обов'язку, але слухати її було нестерпно тяжко.

Рухи Віри Крижанівської були схожі до тої чарівної, трошки сталевий грації, яку має, на мою гадку, тонка іспанська шпага. Від її «королівських» жестів маленька постать наче виростала і поважніла. І голос її при тому ставав одважним і гордим.

Я відчувала, що в підтексті цієї розмови найкраще розбирався Ти, та й, може, чи не спеціально для Тебе вона викладала свої погляди на шлюб аж надто прозаїзовано і суворо.

Крижанівська. У наші часи мусить бути поділ праці. Ще не настав час, надто для жінки, щоб із середньою людською силою можна було вести громадську боротьбу і вкупі з тим жити для свого подружжя, стільки обов'язків не можна врівноважити.

Ти боронився, та надто приречено.

Мержинський. Ну і нехай вони будуть неврівноважені. Я ж, наприклад, не вимагав би від своєї дружини, щоб вона сиділа та хати гляділа.

Леся. Однак же треба комусь і хати глядіти, щоб вона не стала пустокою і не спротивилась обом господарям.

При сьому Крижанівська посміхнулась, а Ти пригадав слова з народної пісні.

Мержинський. «Та сам би я й по водицю ходив, свою милу за рученьку водив».

Крижанівська. Шкода мені вас на таку роль, і... певне, се така вже наша вдача жіноча консервативна, але я принаймні не люблю занадто хазяйновитих чоловіків, якось воно у них ще прозаїчніше виходить, ніж у нас.

Мержинський. Ну, се пусте, можна ж зробити поділ праці домашньої, і значить – повну рівноправність. Невже й сього не допускає «жіночий консерватизм»?

Крижанівська засміялась:

– Ой Сергію... Дивіться, Лесю, який він химерний. Сам за студентські роки як слід чаю не навчився наливати, а говорить про поділ праці. Дилема така: або нехай жінка господарює, або нехай хата буде пустою.

А Ти не давався.

Мержинський. І нехай буде хата пустою! Невже хатній комфорт вищий від усього? Та ні, се ж смішно! Я й не завважив би, яка та хата, аби ви в ній були!

Я була присутня при освідченні, і дітись мені було нікуди.

Крижанівська. Волю я, щоб мене саму зруйнувала любов, аніж щоб її зруйнували дрібниці.

Якими побожними очима дивився Ти на неї, атеїсте!

Крижанівська. Я знаю, з сього є один звичайний вихід: скинути все на білих рабинь. Але хоч би в мене й стало коштів на се, я не можу сього морально. Я вже одвикла, щоб на мене робили, та, власне, й не звикала ніколи...

Крижанівська була і сьогодні в простому, немов чернечому, убранні своєму, в тому єдиному чорному вбранні, що служило їй і для паради, і для життя, і для жалоби. Мені було трохи незручно за свої святкові українські строї.

Крижанівська. А що ви, Лесю, скажете про молоді подружжя?

Леся. Трагічна річ – сі молоді подружжя: це два каторжники, скуті одним ланцюгом... Холод проймає, як подумаю про те... Краще вже бути одинокою та тішитись хоч тією думкою, що нікому світ не зав'язаний моїми руками.

Я говорила зарізкіше, ніж думала, але сама ситуація спонукувала мене до різкості. Ми йшли поволі до Володимирського собору. Молилися бабці – прийшли з навколишніх київських сіл, стояли на колінах старці. А молоді були гарні, дітись від того було нікуди.

Леся. Тільки скажу я вам, що каяття не єсть fatalità (рок, фатальність – *фр.*) кожного подружжя. Ось запитайте мою любу дядину Людмилу Михайлівну Драгоманову, як би вона розпорядила своїм життям, коли б їй його вернули назад. Можна носити спільні кайдани, і важкі кайдани, і все-таки бути не двома каторжниками, а двома друзями...

У соборі бив поклони дивовижно красивий прочанин з довгою сивою бородою, з молодими, ще темними бровами і якимись владними очима. Я задивилась на нього. Віра Крижанівська теж. Вона схопила мене за руку.

Крижанівська. Дивіться, Лесю, з якою гідністю він це робить – ніби Бог має молитись йому, а не навпаки.

Старий щось вимагав від Бога твердо і недвозначно:

– Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа... Господи, чого ти громом не поб'єш їх, іродів...

Тебе аж стрепенуло од нашого захоплення цим сивобородим прочанином, може, Ти віддячував сам собі за почату розмову – освідчення, чи що, але Ти був сердитим. Я вперше бачила, як Ти сердився на жінок, Ти, лицар і людина архіделікатна.

Мержинський. І як ви можете цим захоплюватись?! Чим глибша віра, тим вона страшніша. Глибинну ілюзію важче викорінювати в людині. Доки люди віритимуть, ми будемо пропадати в темряві. Я можу ще зрозуміти Ларису Петрівну, вона поетеса, але вас... Віро Григорівно?!

Крижанівська заспокоїла Тебе легким кокетливо-материнським усміхом. А на старого заглядались старці і прочани, монахи й молоді курсистки. Був він земним Саваофом, якому не міг догодити Саваоф небесний...

...Поїзд вирвався на рівнину. Пробивався світанок. Матовою жовтизною світилися болота. Дерев'яні церковці підіймалися над хатами, з ґонти капотів дощ. Де дітися моєму голосу, який уже висох від туги, сльозами пропечений:

Мій друже, мій друже, нащо Твої листи так пахнуть, як зів'ялі троянди?

Мій друже, мій друже, чому ж я не можу, коли так, облити рук Твоїх, що, мов струни, тремтять, своїми гарячими слізьми?

Мій друже, мій друже, невже я одинока згину? О, візьми мене з собою, і нехай над нами в'януть білі троянди!

Візьми мене з собою...

Це було в Зеленому Гаю під Гадячем. Я потерпала за Кобилянську – вона залишилась позаду з професором, а вже його здібності були мені відомі.

Мама не могла нахвалитись буковинською гостею:

– Ти бачиш, Лесю, Кобилянська всіх уміє очаровувати – що то значить європейськи відома письменниця, не те що ми з тобою – провінціали. Ведемо господарство, рахуємо, платимо, будуємо, а як ніч дозволить, то й за вірші беремося.

Мама нарікала на свою долю. Та я знала, що в Кобилянській не ліпша. Просто підійшла, притулилась до мами, лице до лица.

А тут і панна Ольга з професором надійшли.

Кобилянська. Ви знаєте, панно Лесю, а ваш знайомий професор Берковський справляє дуже пристойне враження.

Вони приїхали разом – професор Берковський добирався з панною од Гадяча, де має літню віллу. За кілька годин їзди панна Ольга вже була очарована.

Леся. Як же ви з ним порозумілися? Ви ж по-російськи не знаєте?

Кобилянська. Пан професор зволили розмовляти по-німецьки. Ми з ним ще в Києві познайомились – на з'їзді.

Візити пана Берковського для нашої родини завжди були прикрими. Що ж принесло його сьогодні? Адже Ти був на хуторі вже кілька тижнів, і навіть мама зауважила, що за нами постійно наглядають. Та щось на звичайне філерство тут не скидалось – надто поважною особою був особливий приятель губернатора Драгоманова. Сиділи всі коло столу. Мама з Лілею бігали коло

гостей, Михайло скося позирає то на Берковського, то на Тебе – якась повна несумісність присутності двох таких різних людей дратувала його, як і мене.

Кобилянська. Один дуже симпатичний директор імператорського музею в Москві, якого ми застали в професора Антоновича, говорив, – це я чула на свої вуха, – що їм, ученим-росіянам, встидно за вчинки російського уряду проти українців.

Леся. Всі ми, панно Ольго, живемо під павутиною. Я думаю, під дамокловим мечем краще, ніж під павутиною, бо там людина себе величніше відчуває, а тут, у цьому царстві, часом собі злиденною мухою здаєшся.

Берковський, вправно орудуючи ножом і виделкою, граційно ворухив жовнами і говорив докладно і терпеливо.

Берковський. Бачите он, Ларисо Петрівно... Коли словенці, лужичани, морави, навіть усілякі «штокавці» і «чакавці» могли користуватися своєю рідною мовою під час засідань з'їзду, як можна було позбавляти цього елементарного права наших найближчих закарпатських братів? Це було, звичайно, національною нетактовністю, грубою образою. Бо ж галичани просто не володіють російською літературною мовою, чи не так, вельмишановна Ольго Юліанівно?

Мержинський. Шановний професоре, ви мусите знати, що буковинці – не галичани, галичани – не закарпатці. Та й не об тім річ – за галичан, як кажете, ще б ви поратували, щоб перед світом порядним виглядати, а де ж ваш голос за мову того народу, серед якого ви живете і хліб, з рук якого, їсте?..

Папа вже невдоволено захмикав, Ліля наливала, подавала, припрошувала, а тут Тобі на виручку прийшла мама.

Мама. Ви знаєте, професоре, пан Мержинський завжди зарізкий. А тут він ще й за даму заступається...

Берковський. Я вас намагаюсь зрозуміти. Але давайте-но подивимось на речі об'єктивно. Для галичан малоруська мова не тільки рідна, але й офіційно визнана мова, це мова літератури, науки

і школи. Наші «вчені» своєрідно поставились до неї, і їхня «наукова совість» дала архіцікаву відповідь на це питання питань: «малорусский язык – совсем не язык и даже не наречие, а какая-то „мова“ (с ироническими кавычками)». Тому її неможливо допускати на засідання вченого з'їзду.

Я уважно приглядалась до пана Берковського, і сьогоднішнє українофільство професора мені не подобалось – цей криводушний початок віщував щось смердюче. Я стала плести свого кінця.

Леся. Чесно кажучи, обстоювати мову – цього ще так мало! Але ж мова – це сама душа народу! І кому ж обставати за неї, як не отій малочисельній групі українських інтелігентів, яких ще не встигли зацькувати. Нестерпно боляче за без'язикий народ! У тому й уся біда, що дехто думає – достатньо говорити по-українськи, щоб мати право називатись патріотом. Ще тепер можна у нас почути таку фразу: «Як се? От ви казали, що Н – дурень і тупиця, а він же так чудово по-нашому!» А послухати часом, що він говорить по-нашому, то, може б, краще, якби він говорив по-китайськи...

Берковський. Тішу себе надією, що не про мене йдеться.

Леся. Та що ви, пане професоре! Просто наслухавшись таких милих розмов між людей, що звать себе патріотами та українофілами, боїшся як вогню, коли б хто тебе не назвав сими іменнями. Отаким способом не загнав у баранячу кошару...

По обіді професор з папою усамітнилися. Вони довго ходили алеєю коло порічок, потім посідали обидва в гамаки і погойдувались та мило розмовляли. Професор наступав, папа ліниво оборонявся, доки йому не набридло...

Берковський. Слухайте, так уже ставитись до українофільства, як наш губернатор! Він же добився того, щоб солдати співали українських пісень, він же виклопотав друк української белетристики в «Киевской старине» і страшенно обурюється, що уряд душить український культурний рух, але все має межу: ваше превосходительство, як юрист, дуже добре це розуміє.

Косач. Слухайте, Леопольде Веніаміновичу, чому саме я зобов'язаний, що ви проголошуєте таку оду нашому губернаторові – батькові українських солдатських пісень?

Берковський. Ви оджартовуєтесь, ваше превосходительство, і я мушу бути прямим: ці ваші бородаті молодики – це вже щось інше, тут уже пахне Женевою, і мені прикро...

Косач. Леопольде Веніаміновичу, один з них – мій син, два інші – друзі нашої сім'ї, і я ніколи не дозволив би...

Берковський. Петре Антоновичу, а я ж виконую особисте прохання його високопревосходительства. Йдеться про те, будем прямо казати, чи сумісне перебування на державній службі члена Київського губернського в селянських справах присутствія, дійсного статського радника Петра Антоновича Косача, дочка якого Лариса, іменуючи себе українською поетесою, друкується в Австро-Угорщині, в Галичині, тримає безперервний контакт із галицькими сепаратистами-мазепинцями, плекає думку про відокремлення від Російської імперії її невід'ємної частини – Малоросії, перетворення її в Українську державу. Крім того, часті перебування у вашій родині людей злочинного ґибу, так званих соціал-демократів, таких як Мержинський і Кривинюк, теж плямують вашу репутацію. Це чисто приватне попередження його високопревосходительства...

Професор Берковський погойдувався в гамаку, вигідно лежав собі, заклавши ногу за ногу.

Папа обривав агрус і жменями підносив його до рота. Це була розмова двох добрих знайомих, ніщо не віщувало змін. Спекота стояла вповні. Раптом папа шпурнув жменю агрусу в картоплю і, не звертаючи уваги на оторопілого професора, крикнув, обернувшись до конюшні.

Косач. Степане! Степане!

Вискочив Степан, наш кучер.

Косач. Степане, бричку панові Берковському! Чуєш мені, щоб у два щоти...

Професор Берковський намагався догнати папу, але той, за звичкою заклавши руки назад, швидко пішов до левади. Зайшла мама і побачила мене з книжкою в руках на веранді.

Мама. Ти чого не з гостями?

Леся. Іду, мамочко!

Мама. Пане Берковський, пане Берковський, ви чого до Псла не йдете, там у нас човни?..

Професор Берковський йшов пішки до свого хутора, а Степан з бричкою їхав слідом.

Степан. Сідайте, молю вас Господом, бо мене пан лаятимуть. Ну, сідайте...

Професор Берковський ішов пішки, бричка їхала слідом, гедзі вилися над кіньми і над професором римського права...

А наші бородачі теж були вже далеко-далеко: Михайло вів їх до Псла, поволі і ми з Кобилянською за ними простували. Я мала нагоду ближче придивитись до цієї непересічної особи. Була вона струнка, висока, смаглого лица, брюнетка з незвичайно живими огнистими очима. Крім такого симпатичного вигляду, брав у полон ніжний, тихий тон у бесіді та й якийсь затаєний смуток, що в хвилині радості зустрічі й на знак якоїсь вищості грав легкою, ніби мимовільною, усмішкою.

Кобилянська. Павлик писав мені, що було б для мене дуже добре, якби я побувала в Лесі України, бо забула б трохи, може, «прокляту Німеччину». Він, певно, нехотя поранив мене трохи тим словом. Хіба він знає, чим ота «Німеччина» мені ставала в голоді і в холоді духовнім? Що він знає!.. Але я така рада...

Леся. Панно Ольго, про вашу «Німеччину» я іншої гадки, ніж Павлик і всі галичани. Не згубила, а вирядувала Кобилянську «Німеччину», показала їй широкий європейський світ, навчила ідей, навчила стилю. Се просто б'є в очі, коли порівняти ваші писання з більшістю галицьких (я тут не маю на меті, наприклад, Франка, бо він не належить до більшості); там, у галицьких писаннях, чути закуток, запічок, у вас – гірську верховину, широкий горизонт... Так

що я Павликові тут не підмога. Та ще й збираюся вас прилучити до російської літератури, коли ви її з третіх рук знаєте, по-моєму, таки Тургенєва І. С. варто з перших рук брати. Що тоді про мене наші патріоти скажуть? Я ж співпрацюю у «Жизни». Там Чехов, Вересаєв і Горький, особливо останній. Вони ж так нищівно розвінчують дух рабства в людині! То що про мене, гадаєте, «патріоти» скажуть?

Кобилянська. Як на мою думку, то хай що завгодно кажуть! Аби тільки в нас на добро йшлося.

Леся. Дивіться, яка тут гарна околиця, які тут обрії широкі – після кам'яного Берліна я вмію се шанувати.

Кобилянська. Не можу сказати, що мені вже тут подобається. Страшно широкі поля, степи безмежні. Почуваюсь якось мовби без опіки. Та на це не зважайте. Се, певно, тому що я зросла в горах і все звикла вгору до чогось молитися. Тут, здається, розпаношилась і розжилась туга вповні. По сих широких степах. І вона обгортає, здається, все і всіх... і вас.

Леся. Та що ви, панно Ольго, я не буду суму наганяти на вас, бо я в житті більша оптимістка, ніж у своїх віршах. А що ми будемо тут робити з вами! Будемо човном плавати і просто руками, коли вмієте. Будемо читати, розмовляти. Я буду вам грати Шумана і Шопена, яких ви, здається, дуже любите, потім – українських пісень масу у власній інтерпретації, вільних від контрапункту і всякої теорії. Покажу вам уже таку Україну, що «українішої» й нема... Київ же вам до вподоби?..

Кобилянська. У Києві мені сподобалось. Там кожен може переконатись, що українці були і що вони мають право бути і в майбутньому – на кожному кроці стільки історії, дуже багато! Вид на Дніпро пречудний... Лиш смутно мені було над ним. Заходять різні думки на душу – все те вже ніколи нашим не буде.

Леся. Та що се ви, Ольго! «Най д'явол носить смуткове убрання, а я надіну ясні кармазини!» Я сама почала червоні капелюшки носити і вас привчу. Привчу «Царівну» до червоних капелюшків – уся Буковина вогнем візьметься!

Потім ми сиділи на веранді – двері порозчинювано.

Леся. Таж ви придивіться до нього!

Кобилянська. А чи не придумали ви собі лицаря з казки? Ми з вами, панно Лесю, вміємо придумувати лицарів. Потім їх, придуманих, забувати тяжче, ніж справжніх.

Я сиділа за піаніно і грала панні Ользі давно обіцяного Шумана. Відчувала, що і в неї пробивається тень ледь уловимої неприязні до Тебе – причину її ще важко було зрозуміти. Ти підійшов до нас із Михайлом та Кривинюком і запропонував.

Мержинський. Я хотів би, щоб ви почули, якого листа ми збираємось відіслати генералові Новицькому – у вигляді прокламації.

Кобилянська. Що це за генерал?

Михайло. Це київський головний «архангел» – шеф жандармів, панно Ольго.

Леся. І це має бути щось на кшталт листа запорожців турецькому султанові?

Мержинський. Що ви, панно Лесю! Хіба б ми насмілились! Абсолютно вірнопідданчий лист. Ось послухайте: «Ваше превосходительство, високошановний Василю Дементійовичу! До нас надійшла поголоска, що Ви, Ваше превосходительство, збираєтесь покинути цей пост, на якому Ви зі славою пробуваєте чверть століття. Ця звістка нас глибоко засмутила. Чверть століття стояли Ви на славному посту. Багато тисяч людей було Вами арештовано, багато сотень людей відправлено в більш чи менш віддалені місцевості... При цьому у Вас була своя система. Лише у рідкісних випадках Ви шукали собі жертви в лавах тих чи інших революційних партій і систематично уникали чіпати нас – членів комітету РСДРП. Наша нова друкарня безперервно працює – Ви її не чіпаєте. Навпаки, шриффт уже встиг стертися, а Ви, хоча вже обшнарили тисячі квартир, завжди вибирали саме такі квартири, де нас не було і не могло бути, – велика Вам шана.

Ліберали і київські мішухи говорять про Вас із жахом і ненавистю, з ненавистю і злорадством вони повторюють чутки про Ваше покровительство таємним притонам розбещеності... Ми ж, соціал-демократи, не маємо причини ні ненавидіти Вас, ні боятись, навпаки, саме Ви, завдяки щойно згадуваним Вашим рисам, Ваше превосходительство, допомогли нам стати на ноги і розвинути нашу діяльність з усією її нинішньою широчінню. Тому просимо Вас, Ваше превосходительство, не залишати своєї посади.

Щиро вдячні київські соціал-демократи».

Панна Ольга дивилась на мене трохи моторошно, але якимось аж просіяла. Питала в Тебе.

Кобилянська. І як це ви пошлете?

Мержинський. Надрукуємо, панно Ольго, і в сотнях примірників роздамо по всьому Києву.

Кобилянська. Але це ж їх тільки дратуватиме.

Мержинський. Кого дратуватиме, а кому дасть відчути нашу силу і неушкодженість – навіть після недавніх арештів.

Ти підсів до мене, ми грали в чотири руки, вечір спадав на землю, а мій брат Михайло, щось упереджено вчуваючи в запитаннях панни Ольги до Тебе, переконував її палко.

Михайло. Це – лицарі наших часів. Справді, людей із такою силою волі і в давнину, і тепер мало. Колись такого могли б сколесувати, а він би й не скривився, а ниньки доля їм душі колесує. Взагалі, мені здається, несправедливо дорікати, що в наше століття, в останні часи героїзм, сила волі й характеру перевелися. Вони єсть, але в інших формах.

Кобилянська. Пане Михайле, ви мене трохи не так зрозуміли. Тут про Лесю йдеться.

Михайло. Розумієте, вони інакше виявляються, а люди, що звикли їх бачити нарядженими в героїчні костюми, не бачать героїзму під звичайною одежею сучасної людини. Минуть віки, і потомки бачитимуть у дев'ятнадцятому столітті героїзм, а в свої часи не

добачатимуть його. *Nemo est profeta tu patria sue.* (Немає пророка у своїй вітчизні – *лат.*) Чи не так, панно Ольго?

Кобилянська. Псевдопророки – це теж неминуча пошесть. Та тут не йдеться про Мержинського. Він мені якраз до вподоби, але ж Леся... Може б, їй не варто так уже політикуватись, вона вже ось-ось займеться, і попелу не лишиться.

Тебе все-таки вперта Ольга не збиралася лишити в спокої і насілася з німецьким педантизмом, уже в гамаках погойдуючись. Ти не опирався.

Кобилянська. Я можу не раз великий тягар носити, лиш мені не треба батога ніколи, ліпше добре слово. Кожне з нас потребує такого. Мій близький друг каже: «Мені треба пестоців з великими добрими очима і білих рук. Я би тогди сказав людям щось таке сильне і гарне, що такого їм ніхто не казав іще».

Мержинський. А вам треба свіжого повітря і тихого ніжного шепоту смерек. Степи вас дратують, бачу.

Кобилянська. Не так степи, як степові натури. Дайте слово! Тверде мужчинське слово! Ви з Лесею приїдете до мене. Обов'язково приїздіть. Вас наші гори на ноги поставлять, кашель із вас виженуть. З Лесею ми так гарно тримаємось. При ній я заглянула ближче в акції розвою українізму, пізнала більше українського світу і поглядів. Вона така освічена, і я їй дуже вірю. Поезії ціню високо і кажу, що її поезії годні розуміти лиш справжні інтелігенти. Звичайна пересічна публіка не доросла ще до того. Як ви гадаєте, пане Мержинський?

Мержинський. Багато правди у ваших словах, але я читав її вірші робітникам у корабельних майстернях – і вірші мали відгук, панно Ольго.

Кобилянська. Бачила чимало, але такої... Ви ж придивіться, пане Мержинський, ця жінка просто спалюється, як свічка. Тихо дихайте коло неї! Обороняйте її! Вона ж хоче за вас усіх сама перегоріти. Ви маєте відповідати за цю свічку, чуєте мене, пане Мержинський! Боже ж мій, оці великі, завжди палаючі зіниці – таж будьте коло неї, як коло свічки...

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

Іван
ДРАЧ

*Криниця
для спраглих*

Кіно

FOLIO

